

UDK: 338.45 (497.5) +1918/1934
 Izvorni znanstveni rad
 Primljeno: 5. IX. 1994.

Selo u Hrvatskoj 1918.–1934. godine – gospodarski aspekt

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U promatranom razdoblju Hrvatska je bila pretežito agrarna zemlja. Većina njezina pučanstva živjela je na selu od obrade zemlje. Poljoprivreda je bila temeljna grana hrvatskoga gospodarstva, pa je od stanja u njoj u mnogome zavisilo svekoliko gospodarstvo. Poljoprivredni proizvodi činili su, uz drvne, vrlo visok udio u ukupnom izvozu iz Hrvatske. Seljak je bio najbrojniji potrošač, pa su od njegove kupovne moći zavisili industrija, obrt, trgovina, novčarstvo, promet itd. Stanje na selu odražavalo se na svekoliki društveni i politički život. Stoga smo u ovoj studiji obratili pozornost obradi svih važnijih gospodarskih problema vezanih uza selo. U tom kontekstu ukazano je na sve bitnije čimbenike koji su u promatranom razdoblju utjecali na gospodarske prilike na selu. Posebno su obrađena i neka važnija pitanja, kao što su, na primjer, agrarna prenapućenost, nedostatan posjed, seljačka prezaduženost i mjere agrarne politike.

I. PUČANSTVO – ZEMLJIŠNI POSJED – STANJE POLJOPRIVREDE

1. Prenaseljenost sela

Hrvatska je bila velikim dijelom prenaseljena, tj. u njezinu velikom dijelu postojao je nepovoljan omjer između produktivne površine i broja pučanstva na njoj, između proizvodnje i potrošnje u okviru poljoprivrede. Na selu je od poljoprivrede živio veći broj pučanstva nego što je stvarno bio potreban za poljoprivrednu proizvodnju. Proizvodnja je u nekim krajevima zaostajala za potrebama potrošnje, a radna snaga na selu ostajala je velikim dijelom neiskorištena jer nije postojalo dovoljno zemlje za obradu. Na području Hrvatske 1921. godine bilo je (prema preračunanim podacima popisa pučanstva od 31. siječnja 1921. godine) 3,427.268 stanovnika. Pučanstvo se povećalo do sljedećeg popisa 1931. godine na 3,788.571 odnosno za 10,6%.¹ Veću stopu prirasta stanovništva imali su pasivni i brdski te krševiti krajevi od onih bogatijih nizinskih. Prirodni desetgodišnji pirast stanovništva u tadašnjim banovinama, koje su bile smješ-

¹ Vladimir Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*, Zagreb, JAZU, 1959., 105, 151–152.

tene na teritoriju Hrvatske, bio je 1931. godine sljedeći: Primorska (dio) 15,63%, Savska 10,46% i Dunavska (mali dio) 8,39%.²

Gustoća pučanstva izražava se omjerom između površine tla na kojem živi jedan narod i broja stanovnika toga naroda po jedinici površine. Gustoća nastanjenosti različita je između pojedinih država, ali i unutar pojedine države, a tako je bilo i u Hrvatskoj. Ona je različita ako se njezina osnovica, površina tla, te broj pučanstva projicira jedanput na cijelu površinu države, a u drugom slučaju samo na poljoprivrednu površinu ili opet samo na oraničnu površinu. Za prosuđivanje prilika na selu treba ponajprije utvrditi omjer broja pučanstva prema površini zemlje kojom raspolaže. U Savskoj banovini bila su 1931. godine ukupno 2,704.383 stanovnika, od čega poljoprivrednih 2,037.165 ili 75,3%. Savska banovina imala je 40.535 km² površine, od čega 2,352.359 ha produktivnog i 1,244.468 ha neproduktivnog tla. Na 1 km² (100 ha = 170 k. jut.) dolazilo je u Savskoj banovini 66,7 stanovnika, na istu površinu produktivnog tla 86,7, a na istu oraničnu površinu 164,3. Primorska banovina imala je svekoliko 901.660 stanovnika, od kojih su se 753.164 bavila poljoprivredom ili 83,5%. Ona je imala površinu 19.653 km², od čega 1,203.031 ha produktivnog i 250.154 ha neproduktivnog tla. Na 1 km² (100 ha) dolazilo je u Primorskoj banovini 45,9 stanovnika, a na istu površinu produktivnog tla 62,7, dok je na istu površinu oranice dolazio čak 301,2 stanovnik.³ Kao što vidimo, broj poljoprivrednika na 1 km², odnosno na 100 ha u Hrvatskoj je varirao. Najgušće su bili naseljeni Hrvatsko zagorje, Međimurje, srednja i južna Dalmacija s otocima, a rjeđe Slavonija, Baranja, Lika, Hrvatsko primorje i Istra. Opća gustoća stanovništva na području bivših županija u Hrvatskoj i Slaovniji 1931. godine bila je sljedeća: varaždinska 129,16, zagrebačka 77,7, bjelovarsko-križevačka 70,1, požeška 58,5, virovitička 58,9, modruško-riječka 48,0, ličko-krbavska 31,0. U srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bila je opća gustoća 54,3, a na otocima 56,4 stanovnika na 1 km². Dok je poljoprivredna gustoća pučanstva u Slavoniji bila u virovitičkoj županiji 89, požeškoj 94, bjelovarskoj 112, u Hrvatskom je zagorju prelazila i 200. Tako se u Pregradi bilježi na 1 km² produktivnog tla 264 poljoprivredna stanovnika, u Krapini 260, Ivancu 251, Zlataru 232, Klanjcu 206. Opća gustoća pučanstva u Hrvatskoj uspoređena s onom u isto vrijeme u europskim agrarnim zemljama bila je osrednja, ali je agrarna gustoća stanovništva bila visoka, što govori da je Hrvatska u agrarnom smislu bila prenaseljena. Gustoća poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj uspoređena s onom u drugim europskim i izvaneuropskim zemljama bila je veća od ostalih poljoprivrednih zemalja, osim u Bugarskoj. Međutim, poljoprivredna gustoća stanovništva nije bila jednaka u svim dijelovima Hrvatske. Ona je bila manja u nizinskim plodnim krajevima (Slavonija i Baranja), a povećavala se što

² Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb, Školska knjiga, 1952., 16.

³ Otto Frangeš, *Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji*, Beograd, Zadržna štamparija, 1938., 7. Opća gustoća stanovništva na području Savske banovine bila je 1921. godine 59,8, a u Primorskoj banovini 40,9 stanovnika na 1 km². U Kr. Jugoslaviji bilo je 1931. godine na 1 km² 56,3 stanovnika, na istoj površini produktivnog tla 81,6, a oranicama 151,5 stanovnik. Prije spajanja Dalmacije u Primorsku odnosno Zetsku banovinu tamo su dolazila na 1 km² oranice 564,5 stanovnika.

se išlo prema zapadu. Hrvatsko je zagorje imalo najveću i opću i agrarnu gustoću pučanstva. Agrarna gustoća pučanstva koja se po broju često približavala onoj u Hrvatskom zagorju, a ponegdje ju i prelazila, bila je u Dalmaciji. Hrvatsko primorje i Lika imali su pretežno gustu agrarnu naseljenost s prosječno 117 poljoprivrednih stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine. Gorski kotar i pored pasivnosti i malo obradive zemlje nije imao veliku agrarnu gustoću, jer je tamošnje pučanstvo bilo orijentirano i na rad u drugim zanimanjima (šumarstvo i drvna industrija, trgovina, obrt itd.).⁴

Proces smanjivanja poljoprivrednog pučanstva u svekolikom broju tekao je sporo. Nepochoprivredne djelatnosti nisu pratile demografski razvitak i nisu bile u stanju prihvatiti ni godišnji prirodni prirast poljoprivrednog stanovništva. Prema popisu iz 1921. godine bilo je u Hrvatskoj 2.486.900 stanovnika koji su živjeli od poljoprivrede, a taj broj se do 1931. godine povećao na 2.634.700. U istom razdoblju bio je smanjen broj poljoprivrednog pučanstva u ukupnom broju sa 72,6% na 69,5%.⁵

Sve navedeno govori o prenaseljenosti sela u Hrvatskoj sa svim njezinim gospodarskim i socijalnim posljedicama. Hrvatska je u usporedbi s drugim europskim zemljama bila relativno daleko više napućena po jedinici produktivne, a naročito po jedinici obrađene površine tla. Prenaseljenost se iskazivala i to u pretežitosti sitnoga i maloga seljačkog posjeda, u nedovoljnosti prehrane i nedostatnom iskorištavanju radne snage. Prema jednoj anketi »Gospodarske sloge« od 1755 anketiranih sela njih 86%, dakle oko 2 milijuna stanovnika u različitim dijelovima Hrvatske, gdje se anketa provodila, nije imalo vlastite hrane do iduće žetve, a neka sela ni dovoljno vode, posebno u Hrvatskom primorju i Dalmaciji.⁶

Radna snaga na selu, zbog premalo zemlje, nije bila dovoljno iskorištena. Tako se, na primjer, prema jednom istraživanju S. Poštića u jednom podravskom selu moglo iskoristiti samo 26% radne snage. Heraković je također utvrdio da se u Hrvatskom zagorju nakon provedbe agrarne reforme smanjila mogućnost rada na tamošnjim veleposjedima uz nadnicu, pa je iskorištavanje radne snage opalo na 21,5%, što znači da je 78,5 radnih ruku ostalo bez posla i zarade.⁷ Do sličnih podataka o smanjenoj iskorištenosti radne snage na ovom području poslije provedbe agrarne reforme došao je i prof. S. Jurić.⁸

⁴ Rudolf Bičanić, *Agrarna prenapućenost, Gospodarska struktura Banovine Hrvatske*, br. 3, Zagreb, Gospodarska sloga, s.a. U Europi se tada smatralo normalnom gustoćom 35–45 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha obrađene površine.

⁵ Vladimir Stipetić, n. dj., 152.

⁶ Najnužnije narodne potrebe, Anketa »Gospodarske sloge«, Zagreb, 1940., 31. O životu seljačkog pučanstva vidi: *Kako živi narod*, knj. II., »Gospodarska sloga«, 1939. (sabrani i uredili Rudolf Bičanić i Željko Macan).

⁷ Otto Frangeš, *Problem relativne prenapućenosti*, n. dj., 22; Isti, *Agrarna reforma u sjevernim krajevima Jugoslavije*, *Ekonomist*, br. 7, Zagreb, 1935., 350. Frangeš je koristio i neke podatke iz ispitne radnje S. Herakovića, *Provedba agrarne reforme*, Zagreb, 1927.

⁸ Hrvatski državni arhiv, Fond 247 – Agrarna reforma na veleposjedima 1919–1945 (dalje HDA Fond 247), kut. 9, Mišljenje prof. O. Frangeša i S. Jurića od 17. III. 1926.

2. Premalen posjed

Hrvatska je bila pretežito agrarna zemlja. Većina njezina stanovništva živjela je na selu obrađujući zemlju. Međutim, problem je bio u tome što svi oni čije je zanimanje bilo zemljoradnja nisu imali dovoljno zemlje. Znakovito za Hrvatsku bilo je prevladavanje sitnoga i maloga seljačkog posjeda s površinom do 5 ha (oko 8 k.j.) zemlje. No, bilo je mnogo seljačkih obitelji koje su raspolagale s mnogo manje zemlje. Upravo zbog stanja zemljišnog posjeda proizlazili su i mnogi problemi s kojima se seljaštvo moralo suočiti. To se stanje promijenilo u razdoblju koje je predmet ovoga rada. Prisutan je bio porast broja sitnog posjeda, kao posljedica diobe seljačkog posjeda, ali i onoga kućnih zadruga, a dijelom i zbog provedene agrarne reforme. Promjena je bilo i kod drugih kategorija posjeda: veleposjeda, velikih i srednjih posjeda. Veleposjed je provedenom agrarne reforme bio sveden u zakonske okvire, dakle, smanjena mu je površina. Neki su veleposjedi parcelirani i prodani, a neki likvidirani. Takovu sudbinu doživjeli su veleposjedi grofova E. Festetića, Batthyjanija, S. i R. Erdődyja, Raucha, Mailatha, Pejačevića i neki drugi. Likvidirani su i posjedi nekih društava i banaka kao, na primjer, Poljoprivrednog d.d. u Kutini, Prometnog akcionarskog društva – Okrugljača, Hrvatsko-slavonske banke za parcelaciju d.d. (Feričanci i Ljupina). Na drugoj strani, došlo je do koncentracije zemlje u rukama raznih bogatijih slojeva društva, često i takovih koji se nisu bavili zemljoradnjom. Promjene su prisutne i kod srednjeg posjeda, kojeg je bilo sve manje.⁹

Popis zemljišnih gospodarstava izvršen je 1931. godine, ali su njegovi rezultati objavljeni tek 1936. godine. U tabeli br. 1 dajemo strukturu zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1931. godine prema broju i veličini.

Tabela 1.

STRUKTURA ZEMLJIŠNIH GOSPODARSTAVA U HRVATSKOJ 1931. GODINE (u hektarima)

Grupe gospodarstava po veličini zemlje	Broj gospodarstava	% od svekolikog broja gospodarstava	Površina gospodarstava	% od svekolike površine
do 2	221.199	41,7	219.859	10,4
2 – 5	193.026	36,3	626.174	29,7
5 – 20	112.417	21,2	912.008	43,3
20 – 100	4.312	0,8	134.564	6,4
100 – 200	161	0,0	21.744	1,0
200 – 500	124	0,0	36.187	1,7
više od 500	68		156.581	7,5
Svekoliko:	531.307	100,0	2.107.117	100,0

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937., knj. VIII., Beograd, 1938., str. 98–101, 104–107, 110–111.

⁹ O strukturi zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj vidi: Zdenka Šimončić-Bobetko, Mijena struktura podiobe zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1895.–1931. godine, *Povijesni prilozi*, br. 12, Zagreb, Institut za suvremenu povijest 1993., 229–279.

Popisom je bila obuhvaćena obradiva i ostala zemlja poljoprivrednih gospodarstava i šume koje su bile u njihovu sastavu. Na području Hrvatske, gdje je bio izvršen popis, bilo je 1931. godine 531.307 gospodarstava, koja su raspolagala sa 2,107.117 hektara zemlje. Podaci popisa upućuju na izuzetno velik broj gospodarstava, što, s druge strane, govori da je njihova površina bila malena.¹⁰ Kao primjer navodimo da je tada u Danskoj bilo ukupno 200.000, a u Švedskoj 571.000 poljoprivrednih gospodarstava. Gospodarstva do 5 ha zemlje čine 78% svih gospodarstava, a raspolagala su sa 40,1% svekolike zemlje. U to vrijeme smatralo se da seljačka gospodarstva s manje od 5 ha zemlje nisu sposobna za zdrav život. Donjom granicom seljačkih gospodarstava u europskim zemljama u to vrijeme smatrala se površina od 5 do 7,5 ha i ona su se štitila.¹¹ Među gospodarstvima do 5 ha bilo je 41,7% manjih od 2 ha zemlje, a u toj kategoriji i onih manjih, što sve upućuje da je situacija na selu bila nepovoljna. Na gospodarstva do 2 ha zemlje otpadalo je 219.859 ha zemlje, odnosno u prosjeku na svako takvo gospodarstvo nešto manje od jedan ha zemlje. Gospodarstva od 2 do 5 ha raspolagala su skupa sa 626.174 ha zemlje, pa je na svako takvo gospodarstvo u prosjeku dolazilo 3,2 ha zemlje. Obje skupine tih gospodarstava mjerene gospodarskim mjerilima nisu bile sposobne, zbog malene površine kojom su raspolagale, za napredniju poljoprivrednu proizvodnju. Skupina gospodarstava do 2 ha zemlje nije imala mogućnosti da drži zaprežnu stoku, dok su je ona od 2 do 5 ha u povoljnijim prilikama ipak mogla držati. Kako su bila posrijedi mješovita gospodarstva, s obzirom na kulture iskorištavanja tla, ona su bila u mogućnosti davati samo male ili nikakve pretičke tržištu, jer se najveći dio njihove proizvodnje koristio u vlastitom kućanstvu. Zbog svoje površine ona nisu omogućavala da se korisno zaposli cijela obitelj tijekom godine. Seljaci s takvih gospodarstava često traže zaradu vani, a mnogi napuštaju svoja sela i odlaze u gradove ili iseljavaju. Gospodarstva ovakovih veličina nisu imala sposobnosti za samostalan gospodarski život, pa su bila tijesno vezana uz okolinu i o njoj su bila ovisna, a ona koja nisu mogla koristiti svoju radnu snagu izvan svoga gospodarstva nalazila su se trajno u teškom položaju. Gospodarstva srednjih seljačkih posjednika, onih sa 5 do 20 ha zemlje, bilo je 21,2% od ukupnog broja gospodarstava, a raspolagala su sa 43,3% svekolike zemlje. Sitan seljački posjed prevladavao je u cijelim regijama (Dalmacija, Hrvatsko primorje, Hrvatsko zagorje i Međimurje), u Baranji (kotar Batina), a u nekim kotarima kao, na primjer, u Perušiću, Samoboru i Zagrebu činio je više od 50% svekolikog broja gospodarstava. S nešto manjim postotnim udjelom on ima prevlast u drugim kotarevima u raznim dijelovima Hrvatske. Sitan seljački posjed u kombinaciji s malim, raširen je u Hrvatskom zagorju i Međimurju, a i u nekim kotarevima kao,

¹⁰ Podaci u tabeli ne obuhvaćaju cijeli teritorij Republike Hrvatske, već se odnose na područje Savske banovine, trinaest dalmatinskih kotareva Primorske banovine, te kotare: Darda, Dubrovnik, Dvor, Batina i Ilok. Hrvatski krajevi koji su se nalazili u to vrijeme pod talijanskom vlašću nisu obuhvaćeni.

¹¹ Mijo Mirković, *Agrarna struktura Jugoslavije, Socijalni arhiv*, br. 1–3, Beograd, 1941., 1–2; Istri, *Ekonomska struktura*, n. dj., 33–34; Isti, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, *Ekonomski pregled*, 1958., 350–355; Isti, *O malome posjedu, Danas*, Beograd, br. 3, ožujak 1934., 273–283.

na primjer, u Osijeku, Iloku, Benkovcu, Delnicama, Jastrebarskom. Na kombinaciju maloga seljačkog posjeda uza znatnu zastupljenost srednjega nalazimo u nekim dijelovima Gorskoga kotara (Vrbovsko, Čabar), na Baniji (Dvor, Glina, Kostajnica i Petrinja), u Podravini (Slatina i Virovitica), Posavini i Slavoniji (Daruvar, Garešnica, Grubišno Polje, Nova Gradiška). Velika raznolikost u rasporedu seljačkih gospodarstava postojala je u Baranji i Slavoniji. Srednja gospodarstva bila su zastupljena s više od 40% u svekolikom broju u kotarima: Đakovo, Slavonski Brod, Vinkovci, Županja. Približno jednaku zastupljenost srednjih, sitnih i malih gospodarstava nalazimo u kotaru Vukovar. U Donjemu Miholjcu imamo kombinaciju srednjih s malim i sitnim gospodarstvima. Velika seljačka gospodarstva, odnosno ona od 20 do 100 hektara zemlje, čine 0,8% svekolikog broja, a raspolagala su sa 6,4% svekolike zemlje. Takva gospodarstva bila su u nešto većem broju zastupljena u kotaru: Darda, Dubrovnik, Đakovo, Slunj, Preko, Vinkovci, Vukovar i Županja. Veleposjeda do 500 ha zemlje bilo je 285, a raspolagali su sa 2,7% svekolike zemlje. Bilo je i 68 veleposjeda s više od 500 ha zemlje, a raspolagali su sa 7,5% svekolike zemlje.

Posjedovna situacija u Istri (i na otocima Cresu i Lošnju) takodre nije bila dobra za većinu tamošnjeg stanovništva. Tu su pored premalenog posjeda zadržani, pa i nanovo stvarani, kolonatski odnosi (mezzadria). Veleposjed je raspolagao sa znatnim kompleksima, i to najbolje zemlje, a bio je uglavnom u rukama stranaca (Nijemaca i Talijana), a manjim dijelom i u vlasništvu domaćih veleposjednika. Veleposjednici su ovdje bili, uz pojedince, razna društva, banke, poduzeće i crkva.¹² Većina tamošnjeg seljaštva živjela je i radila na sitnom i malom seljačkom posjedu. Posjed je često bio nedovoljan da prehrani sve stanovnike koji su na njemu živjeli, pa traže zaradu vani (rudarstvo, pomorstvo, ribarstvo i druga zanimanja), a neki iseljavaju. Prema podacima prof. Mije Mirkovića, u Istri je bilo 27.000 gospodarstava s manje od 5 ha zemlje ili 63% od svekolikog broja. Među njima bila su i 20.492 manja od 3 ha zemlje.¹³

3. Stanje poljoprivrede

Od svekolike površine zemlje u sjevernoj Hrvatskoj (Savskoj banovini) bilo je obrađeno 2.186.191 ha ili 59,25%. Od toga je na oranice otpadalo 1.133.487 ili 51,85%, bašte i vrtove 17.268 ili 0,79%, livade 419.633 ili 19,19%, pašnjake 547.328 ili 25,04%, vinograde 37.459 ili 1,71%, voćnjake 27.787 ili 1,27%, bare i trstike 3.229 ili 0,15%.¹⁴ U Dalmaciji je bilo od svekolike površine produktivne zemlje 1.232.371 hektara. Od toga je oranica bilo 137.167 (11%), vinograda

¹² Mato Pavlović, Agrarna reforma u Istri od godine 1946-1948. Zagreb, Rad JAZU, knj. 288, Zagreb, 1952., 185-204; Juraj Paden, Istria i njeno povezivanje sa zaleđem, Zagreb, Informator - Ekonomski institut, 1968., 49-52. Oko 37.000 ha zemlje u Istri s djelomično iskazanim stanjem u kotaru Kopar i Buje, odnosno 1/10 svekolike ili 1/3 obradive površine bila je u rukama stranaca, koji je nisu sami obrađivali.

¹³ Mijo Mirković, Hrvatska, Privredni razvoj od 1918. do 1941., Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4, Zagreb, Leksikografski zavod, 1960., 200.

¹⁴ Statistički godišnjak Kr. Jugoslavije, knj. II., 1930., Beograd, Državna štamparija, 1933., 90-91.

70.701 (5,5%), maslinika 33.460 (3,5%), vrtova 4.860 (0,5%), livada 10.832 (1%), pašnjaka 594.476 (50%), šuma 380.884 (30%). Međutim, treba reći da Dalmacija nije, osim na području Mljeta, Lastova i Korčule, imala šuma. Ono što je statistika obuhvatila kao šumu zapravo su bile goleti. Slična je situacija bila i kod pašnjaka. Ukupna obradiva površina zemlje iznosila je 246.188 hektara, što je bilo 20% ukupne površine. Dalmacija je imala malo obradive zemlje, jer 80% one koja je takvom označena u statistici u stvarnosti to nije bila, već se radilo o krši i goletima.¹⁵

Poljoprivreda je bila najvećim dijelom prepuštena sama sebi. Prema preračunatim podacima dr. Ive Vinskog, od ukupno 23.838 milijuna dinara novih investicija (iz 1938.) u sve grane gospodarstva na području Hrvatske u razdoblju 1920.-1940. godine, u razvoju poljoprivrede s ribarstvom investirano je samo 5.711 milijuna dinara ili 23,9%. U samu poljoprivredu investirano je 5.625 milijuna dinara. Osim manjih laganja u poljoprivredu, nepovoljna je bila struktura tih ulaganja. Investicije u poljoprivredu po stanovniku iznosile su na godinu samo 105 dinara, odnosno 217 dinara po svakom aktivnom poljoprivredniku. Najveći dio ionako nedovoljnih investicija nije bio usmjeren neposrednu proizvodnju, nego u izgradnju stambenih objekata 39,11%, gospodarske zgrade i druge objekte 24,89%, kupnju strojeva i alata 9,1%, vinogradarstvo 8,3%, osnovno stado 6,6%, prijevozna sredstva 4,6%, melioracije 4,5%, podrumarstvo 0,6%, te na ostale potrebe 1,7%. Oko 1/3 novih investicija bila je utrošena na zgrade, a vrlo malo uloženo je u osnovno stado, strojeve i alat. Vrlo niska razina investicija ograničavala je Hrvatsku da ide u korak s tehničkim napretkom u svijetu. Na drugoj strani, takovo stanje dovelo je do povećanja raskoraka između svjetskih cijena i domaćih proizvodnih troškova u poljoprivredi.¹⁶

Poljoprivreda je u Hrvatskoj u promatranom razdoblju bila slabo opremljena strojevima i alatima. U uvjetima agrarne prenaseljenosti seljačka gospodarstva ulagala su u intenzifikaciju proizvodnje jedino rad, jer su raspolagala s viškom radne snage, koja se ionako nije mogla drugdje zaposliti. Međutim, i ona krupnija gospodarstva nisu bila sva značajnije opremljena mehanizacijom, jer je radna snaga bila vrlo jeftina. Ona je obavljala poljoprivredne poslove jeftinije i kvalitetnije nego strojevi.

U tabeli br. 2. (str. 146) prikazujemo broičano stanje poljoprivrednih strojeva i oruđa.

Podaci su uzeti u vrijeme prosperiteta, pa ipak vidimo da stanje nije bilo dobro. Svako poljoprivredno gospodarstvo nije posjedovalo vlastiti plug. U sjeveroistočnim nizinskim krajevima većina gospodarstava imala je po jedan ili čak i više plugova, i to željeznih, što znači da su se u krajevima ispod Save i Kupe jednim plugom ili ralicom koristila dva ili više gospodara. U Primorskoj banovini 3/4 svih plugova bilo je drveno, a više od polovice gospodara nije imalo pluga ni ralice. Situacija nije bila mnogo bolja ni s drugim poljoprivrednim strojevima i alatima. Poljoprivredne su strojeve uglavnom posjedovali krupni posjedi, i to ne svi. U našoj se poljoprivredi koristilo manje strojevima i stoga što se oni nisu

¹⁵ Izvještaj Privremene radničke komore za Dalmaciju u Splitu, Split, 1926., 8.

¹⁶ Ivo Vinski, *Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata*, Beograd, Ekonomski institut FNRJ - serija III., knj. 1, 1955., 36-37.

proizvodili kod nas, već smo ih uvozili. Domaća industrija tih proizvoda bila je tada slabo razvijena. Ti su proizvodi bili opterećeni visokom uvoznom carinom, što im je povećavalo cijenu i činilo ih nedostupnim za većinu poljoprivrednih gospodarstava. Tako je, na primjer, uvozna carina kod plugova iznosila 19% tržišne cijene, kod vinskih preša 31%, kosa 11%. Uvoz poljoprivrednih strojeva bio je malen. Seljak je kod nas morao dati za stroj ili za umjetno gnojivo puno više svojih proizvoda od seljaka u onim zemljama odakle su se ti proizvodi uvozili. Njemački seljak je, na primjer, davao za bolji plug 340 kg pšenice, a naš 810 kg. Za dvokrilnu branu morao je njemački seljak dati 110 kg pšenice, a naš 290 kg. Slična je bila situacija i s umjetnim gnojivom. Međutim, treba reći da su neki krupniji posjednici i veleposjednici iskoristili povoljnu poslijeratnu situaciju za svoje proizvode i nabavili si moderne poljoprivredne strojeve, te intenzivirali poljoprivrednu proizvodnju na svojim posjedima.¹⁷

Tabela 2.

HRVATSKA – POLJOPRIVREDNI STROJEVI I ORUDA 1925. GODINE

Naziv stroja ili oruda	Broj
Plugovi željezni	254.400
Plugovi drveni i ralice	19.270
Drljače	168.250
Sijačice	21.520
Žetelice i kosilice	3.220
Trijeri	3.760
Sječke	26.350
Prskalice za vinograd	81.180
Muljače	7.050
Kotlovi za rakiju	9.950

Izvor: Vladimir Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*, Zagreb, 1959., 120. Podaci ne uključuju krajeve koji su bili pod talijanskom vlašću.

Loša je situacija bila i glede zaprežne stoke. Broj te stoke, poglavito konja, bilježio je vrlo slabi porast, tako da zaprežnu stoku nisu posjedovala sva poljoprivredna gospodarstva. Broj konja povećao se u Hrvatskoj od 1921. do 1939. godine za 39.759 grla. Na 1.000 stanovnika dolazilo je u Hrvatskoj 1921. godine 93, a 1939. godine samo 88 konja. U Hrvatskoj je omjer broja konja i onih po-

¹⁷ B. Đ. Milošević, Poljoprivredne sprave i oruđa u našoj Kraljevini, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda*, br. 17, siječanj-ožujak, 1927., 44-58. U Kraljevini SHS bio je izvršen popis poljoprivrednih strojeva i alata 1920. i 1925. godine; Otto Frangeš, *Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft*, Berlin, Weidmansche Verlagbuchhandlung, Berlin SW 68, 1937., 81-82; Vladimir Figenwald, Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji, Zagreb, Seljačka sloga, 1952., 27-29, 35-36; Stjepan Poštić, *Nekoja fakta i izročnici poljoprivredne krize*, Zagreb, naklada pisca, 1927., 11-15. Povijesni pregled sprava koje su se koristile za oranje dan je u radu: Branimir Bratanić, *Oruđe sprave u Hrvata*, Zagreb, 1939.

ljoprivrdnih gospodarstava koja su ih posjedovala bio nešto povoljniji nego u Kraljevini Jugoslaviji. Tako je, na primjer, u Banovini Hrvatskoj dolazilo 1937. godine na 100 ha poljoprivredne površine 8 radnih konja, a na 100 poljoprivrednika 10 konja. Međutim, općenito je bio smanjen broj konja, jer su ih kod nekih poslova zamijenila motorna vozila. Da stanje glede stočnih zapreka nije bilo povoljno možemo vidjeti i na primjeru stočarskoga kraja kakav je bila bjelovarsko-križevačka županija. Tu je dolazilo na 10 gospodarstava 6,5 radnih konja, a na 100 poljoprivrednika 14,5 odnosno na 100 ha zemlje 13 radnih konja. Jedan par konja dolazio je ovdje na 28 jutara zemlje, što je, dakako, bilo premalo. Dosta poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj koristilo se kod obrade zemlje volovskom i kravskom zapregom.¹⁸ Treba reći da se situacija glede stočne zaprege i gnojidbe znatnije pogoršala provedbom agrarne reforme, jer je veleposjed smanjio broj stoke. Seljaci su se ranije, obrađujući zemlju u zakupnom ili napoličarskom odnosu, koristili stokom i gnojem s veleposjeda.

Upotreba umjetnog gnojiva indikativan je pokazatelj stanja poljoprivrede neke zemlje. Ona je u Hrvatskoj bila niska, iako nešto veća nego u ostalim dijelovima tadašnje Jugoslavije. Na plodnost zemlje utjecalo je korištenje stajskoga gnojiva, primjena dvopoljnog plodoreda i ostavljanje zemlje na ugaru. Dr. Šoštarić-Pisačić zato u svom radu navodi da se »kod nas praktički gotovo i ne upotrebljavaju umjetna gnojiva«. U Jugoslaviji se 1935./36. godinu na 1 ha poljoprivredne površine trošilo 25 dkg umjetnoga gnojiva. Istodobno, trošile su neke europske zemlje sljedeću količinu umjetnoga gnojiva na istu površinu: Nizozemska 109 kg, Belgija 85,5 kg, Njemačka 72,7 kg, Danska 41,3 kg. Uz izvjesnu konzervativnost, ipak je glavnu zapreku upotrebi umjetnoga gnojiva u poljoprivredi činila cijena. Ono je koštalo našega seljaka 2 i pol puta toliko koliko seljaka u zapadnoeuropskim zemljama. Naš je seljak morao dati za istu količinu superfosfata 149,3% više poljoprivrednog proizvoda, kod kalijeve soli 219%, a vapnenog dušika 103,9% više nego zapadnoeuropski seljak. Slična situacija kao kod mineralnih gnojiva bila je i s upotrebom sredstava za zaštitu bilja. Više cijene bile su i posljedica relativno visokih carina na te proizvode. Tako je, na primjer, carina kod galice bila 13%, čilske salitre 21%, superfosfata 18%. Svakako, takovo se stanje moralo odraziti na prinosa po jedinici površine, koji su kod nas bili manji nego u zapadnoeuropskim zemljama. Međutim, na to nije utjecala samo upotreba umjetnoga gnojiva i sredstava za zaštitu bilja nego i sama obrada zemlje, melioracije tla, bolje spremanje i korištenje stajskoga gnojiva, selekcioniranje sjemena, uništavanje biljnih štetočinja, itd.¹⁹ Niži prinosi bili su također posljedica postojanja sitnog posjeda, koji je često bio raskomadani, a postojala je velika udaljenost između pojedinih parcela i kuće. Postojale su tako male parcele, naročito u Hrvatskom zagorju i Primorju, koje su se mogle obraditi samo ljudskim radom. U Hrvatskom zagorju bilo je bezbroj tako malih čestica na kojima se nije moglo okretati plugom ako se nije prešlo

¹⁸ Vladimir Figenwald, n. dj., 26-30; Vladimir Stipetić, n. dj., 43; Tan Mitrović, Predlog za unapređenje konjarstva u našoj zemlji, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda* br. 22, travanj-lipanj, 1928.

¹⁹ Karlo Šoštarić-Pisačić, Upotreba umjetnih gnojiva kod nas i u ostalim zemljama, *Ekonomist*, br. 1, Zagreb, 1940., 1-11; Stjepan Poštić, *Nekoja fakta i...*, n. dj., 11-15.

na susjednu parcelu, odnosno takovih koje su se mogle raditi zbog premalene površine samo ručno. Seljaci podno Velebita u Hrvatskom primorju imali su malo zemlje, a računala se na »motike«. Jedna motika bila je površina što ju je prosječan čovjek iskopao za jedan dan. Seljaci su imali u prosjeku od 1 do 4 motike zemlje, a samo vrlo rijetki više.²⁰

Često su parcele bile udaljene od seljačkih kuća, što je tražilo veći utrošak za tegleću marvu i radnu snagu kod obavljanja poslova obrade, gnojenja, sjetve i žetve. Udaljenost je također odlučivala o plodoredu, ekstenzivnom ili intenzivnom gospodarenju, odnosno uopće o rentabilitetu gospodarenja.²¹ Obrada zemlje uz premalo zastarjeloga poljoprivrednog oruđa, nedostatnu stočnu zapregu i malu upotrebu umjetnoga gnojiva morala je dati puno niže prinose nego u zapadnoeuropskim zemljama. Prosječni prinos nekih poljoprivrednih proizvoda po hektaru u metričkim centama bio je kod nas sljedeći: pšenica 11, kukuruz 19,8, krumpir 52,7, šećerna repa 190. Istodobno su na istoj površini prinosi u zapadnoeuropskim zemljama bili puno viši i oni su u metričkim centama iznosili: kod pšenice 15–20 i više, kukuruza 30, krumpira više od 150–200, šećerne repe 250–300 i više.²²

Seljačka su gospodarstva zadržala sve značajke prirodne privrede. Cilj proizvodnje bio je u prvom redu što potpunije podmirenje potreba domaćinstva vlastitom proizvodnjom, a na tržište se iznosio samo višak. Međutim, bilo je dosta takovih seljačkih gospodarstava koja nisu proizvela ni toliko koliko su sama trebala. Valja reći da su seljačka domaćinstva često iznosila na tržište i ono što bi im trebalo u vlastitom domaćinstvu kako bi namaknuli novac za podmirenje raznih potreba kao, na primjer, za porez, industrijske proizvode, troškove liječenja ljudi i stoke i drugo.

Razvoj poljoprivrede u Hrvatskoj u promatranom razdoblju bio je obilježen ekstenzivnim proširivanjem obradivih površina, uglavnom više na račun ugara i pašnjaka nego intenzifikacijom poljoprivredne proizvodnje. U ratarskoj su proizvodnji nastale strukturne promjene glede iskorištavanja oranica, što prikazujemo u sljedećoj tabeli br. 3. (str. 149).

Površine pod žitaricama, industrijskim i povrtnim i krmnim biljem su se povećale, a smanjile su se pod ugarom. Svekolika površina oranica i vrtova povećala se na račun ugara, neobrađenih površina (pašnjaci) i šumskih krčevina. U strukturi oraničnih površina žita su imala visoki udio – pod žitom je bilo više od 70% ukupne oranične površine, a u žitorodnim krajevima i više. Prema mišljenju poljoprivrednih stručnjaka, optimalna površina pod žitima trebala bi biti oko 50%. Kod proizvodnje žita bio je prisutan proces rasta proizvodnje pšenice i kukuruza, a stagnacija proizvodnje ostalih žitarica. Razvoj je išao u pravcu proizvodnje onih kultura, koje su davale veći prinos po hektaru. Razlozi za sjetvu pšenice i kukuruza bili su i to što su se mogli bolje prodati, ali i u parcelaciji se-

²⁰ Ivan Šmalcelj, *Život Primoraca – stočara na Velebitu, Kako živi narod*, knj. 2, n. dj., 56–57.

²¹ Stjepan Poštić, Istraživanja o utjecaju udaljenosti parcele na rentabilitet pojedinih kultura i usjevne radove na osnovu prilika seljačkih gospodarstava u okolici Osijeka, *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, Zagreb, Nadbiskupska tiskara, 1929., 577–585.

²² Vladimir Figenwald, n. dj., 30.

Tabela 3.

HRVATSKA – ORANICE POD KULTURAMA (u % od ukupne oranične površine)
(u hektarima)

Grupa proizvoda	Razdoblje					
	1910.-1914.		1930.-1934.		1935.-1939.	
	površina	%	površina	%	površina	%
Žita	1,077.123	70,2	1,121.039	71,4	1,156.288	71,7
Industrijsko bilje	27.779	1,8	27.540	1,8	36.450	2,3
Povrtno bilje	184.745	12,0	202.920	12,9	206.778	12,8
Krmno bilje	128.761	8,4	131.000	8,3	143.000	8,9
Ugar	96.565	6,3	50.629	3,2	33.251	2,1

Izvor: Vladimir Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb, JAZU, 1959., 40.

Ijačkih posjeda i demografskom faktoru. Kukuruz se proširio iz agrarno napućenoga Hrvatskog zagorja na istok. U Slavoniji površine pod kukuruzom u pojedinim kotarima nisu bile manje od 20% oraničnih površina, a u nekima su 1939. godine prelazile i 40%. Sa pšenicom je bilo suprotno. Ona se prije sijala u Slavoniji i na tamošnjim velikim posjedima, a manje u drugim krajevima Hrvatske. Proširila se u zapadne krajeve, gdje se prije nije sijala u većim razmjerima, s jedne strane, radi parcelacije velikih posjeda, a s druge strane, radi zamjene raži i napolice pšenicom.

Razvoj domaće prerađivačke djelatnosti, povoljni uvjeti za uzgoj i razmjerno visoki prihod po jedinici površine, a kod nekih, kao, na primjer, kod konoplje, i mogućnost izvoza, utjecali su na povećanje površina zasijanih industrijskim biljem. Proizvodnja konoplje povećala se i to sada za industrijsku preradu i izvoz. Lan je u to vrijeme bio kod nas biljka koja se većim dijelom prerađivala u seoskim domaćinstvima, a samo manji dio u industriji. Površina pod lanom povećava se od gospodarske krize do drugoga svjetskog rata. Povećala se i površina pod uljanom repicom, a nešto manja površina bila je zasijana šećernom repom. Između dva svjetska rata šećernu repu uzgajaju i seljaci. Od ostalog industrijskog bilja uzgajala se cikorija u okolici Križevaca i Bjelovara. Suncokret se sadi trideset godina uglavnom samo u vrtovima, a tek kasnije i kao industrijska biljka.²³ U Dalmaciji je bilo razvijeno vinogradarstvo i maslinarstvo, sadi se i mediteransko voće, uzgajalo se ljekovito bilje i buhač.²⁴

Voćarstvo Hrvatske nije pokazivalo napredak glede broja stabala. Uzgoj je bio usmjeren na ono voće koje su tražili tržište i prerađivačka industrija.

Sudbina maslinarstva u Hrvatskoj tijesno je povezana s vinogradarstvom. U prošlom stoljeću izvršena je preorijentacija dalmatinske i istarske poljoprivrede na specijaliziranu proizvodnju vina, posljedica čega je bila sječa maslinika. Ma-

²³ Vladimir Stipetić, n. dj., 37-74.

²⁴ Stanko Ožanić, Poljoprivreda, *Dalmacija – Spomen knjiga*, Split, Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, 1923., 115-154.

slinarstvo je ponovno ojačalo u razdoblju između dva svjetska rata, a povećana je i proizvodnja maslinova ulja.

Površine pod vinogradima, koje su bile zahvaćene filokserom, obnovljene su samo djelomično. U Hrvatskoj i Slavoniji (uključujući Baranju i Međimurje) obnovljeno je samo pola predašnjih vinograda; u Dalmaciji je od 80.000 ha vinograda nakon rata obnovljeno ukupno oko 40.000 ha; u Istri i Hrvatskom primorju obnovljeno je poslije rata (ali u specifičnim uvjetima talijanske gospodarske politike) samo 16.000 ha, dakle, manje od polovice prijašnjih površina. Smanjivanje površina pod vinogradima imalo je dalekosežne posljedice u vinogradarskim krajevima Hrvatske jer je značilo smanjivanje prihoda i dohotka, te dovelo poljoprivrednike u situaciju da promijene osnovni pravac proizvodnje svojih gospodarstava. Međutim, treba reći da je time ipak vinogradarstvo u Hrvatskoj dovedeno u gospodarske granice koje su odgovarale unutrašnjem tržištu vina i kod normalnih prilika izvoznim mogućnostima vina naše kvalitete.²⁵

Stočarstvo u Hrvatskoj počelo je zaostajati polovicom dvadesetih godina, što je dijelom povezano s jačanjem agrarnog protekcionizma u srednjoeuropskim zemljama, koje su počele favorizirati uzgoj vlastite stoke. Uzroke padu treba tražiti i u diobi seoskih imanja, čime su bile smanjene mogućnosti za držanje stoke, naročito one krupne. Novi gospodari morali su često graditi stambene i gospodarske zgrade, zbog čega se prodavala stoka. Siromašniji i manji posjedi usmjerili su se na držanje onih domaćih životinja koje su se zadovoljavale skromnijom prehranom. U sljedećoj tabeli br. 4 prikazujemo kretanje broja stoke i peradi u Hrvatskoj.

Tabela 4.

HRVATSKA – STOČARSTVO I PERADARSTVO

Vrsta stoke	1921.	1931.	1939. (procjena)
Konji	318.241	350.516	358.000
Mazge i mule	9.821	10.306	–
Magarci	314.330	47.835	–
Goveda	1.206.056	1.062.658	1.109.000
Ovce	1.256.743	1.538.400	1.600.000
Koze	276.685	226.890	200.000
Svinje	821.316	1.117.748	1.197.000
Perad	3.848.000	5.243.000	5.500.000

Izvor: Vladimir Stipetić, Kretanje i tendencija u razvitku poljoprivrednih proizvoda na području NR Hrvatske, Zagreb, IAZU, 1959., 79.

Tendencija je porasta broja niže stoke, a došlo je i do promjene pasmina. Porast je imalo ovčarstvo, svinjogojstvo i peradarstvo, upravo one vrste koje su bile »simboli i uporišta najsiromašnijih i najprimitivnijih seljačkih gospodarstava

²⁵ Vladimir Stipetić, n. dj., 37-74.

usitnjenih i razdrobljenih». ²⁶ Broj goveda je 1931. godine smanjen prema broju iz 1921., a kasnije dolazi do manjeg povećanja. Agrarna je kriza djelomično usporila proces opadanja stočarstva. Na 1.000 stanovnika dolazilo je 1921. godine u Hrvatskoj 351, a 1931. godine samo 280 goveda. Na 1.000 poljoprivrednih stanovnika dolazilo je 1911. godine 466 goveda, 1921. 485, a 1931. godine samo 403 goveda. ²⁷

Stočarska je proizvodnja pokazivala tendenciju od intenzivnog k ekstenzivnom gospodarstvu, što je znakovito za siromašne poljoprivrede. Uzroke nastalih promjena treba tražiti u promjeni strukture posjeda i povećanju pučanstva. Mala poljoprivredna gospodarstva, najčešće i prenapučena, stvorena diobom posjeda, nisu imala uvjeta da drže krupniju stoku.

Međutim, bez obzira na različite poteškoće, stočarstvo je u Hrvatskoj imalo veliko značenje u svekolikoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje, a tek iza njega je dolazilo ratarstvo, vinogradarstvo i voćarstvo. Od 1920. do 1924. godine sudjelovalo je stočarstvo, najviše meso i mlijeko, u svekolikoj vrijednosti bruto poljoprivredne proizvodnje sa 45%, ratarstvo sa 33,9%, vinogradarstvo sa 16% i voćarstvo sa 5,1%. ²⁸

II. MJERE AGRARNE POLITIKE

Tijekom cijelog međuraća (1918.-1941. godine) nije postojao neki određeniji program agrarne politike. Ministarstvo poljoprivrede smatralo se jednim od manje važnih, jer se preko njega nije kao preko nekih drugih ministarstava (na primjer, agrarne reforme ili šuma ili ruda) moglo stjecati toliko privatno bogatstvo. Sve do gospodarske krize tridesetih godina smatralo se da je poljoprivredu najbolje ostaviti samoj sebi da zavisi od prirodnih okolnosti. Iz redova gospodarskih organizacija dolazili su samo zahtjevi za poduzimanjem takovih mjera koje bi imale za cilj jačanje izvoza poljoprivrednih proizvoda, a time i položaja izvoznika. Tek u vrijeme kada je poljoprivreda bila zahvaćena krizom, tražilo se na kongresu u Beogradu 1929. godine novi poljoprivredni program, odnosno novu poljoprivrednu politiku, koja bi uključivala intenzifikaciju proizvodnje, prijelaz na nove kulture itd. U ovom dijelu rada osvrnut ćemo se na neke važnije mjere države u području poljoprivrede.

1. Rješavanje agrarnog pitanja

To pitanje postavilo se pred vlast već u samom početku. Hrvatska je potkraj 1918. i početkom 1919. godine bila zapljusnuta jakim seljačkim nemirima. Sitno seljaštvo i bezemljaši tražili su od vlasti da ih razriješi različitih tereta, koji su proizlazili iz postojećih agrarnih odnosa. Jedan od važnijih zahtjeva bio je da im se podijeli veleposjednička zemlja. Seljaci ne samo da su postavili zahtjev za

²⁶ Mijo Mirković, *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, Hrvatska naklada, 1937., 58.

²⁷ Isto, 83.

²⁸ Vladimir Stipetić, n. dj., 135.

zemlju nego su je i sami počeli otimati, što je bilo popraćeno pljačkom i paljenjem vlastelinskog imutka. Vlast suočena sa stanjem na selu donijela je 25. veljače 1919. godine *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*. Bio je to normativni akt vlasti po kojem se daljnjih 12 godina provodila agrarna reforma. Kasnije su donesene razne uredbe, naredbe i drugi provedbeni akti: Prethodne odredbe predviđale su razrješenje feudalnih odnosa tamo gdje su još postojali, te izvlaštenje veleposjeda. Zemlju je trebalo dati onima poljodjelicima koji je uopće nisu imali ili je nisu imali dovoljno. Prednost kod dobivanja zemlje dana je invalidima, udovicama, ratnoj siročadi i tzv. dobrovoljcima. Velikim posjedima bila su označena sva fideikomisna dobra i svi veliki posjedi od »bar 100 do 500 jutara« obradiva zemljišta. Zemljišni je maksimum trebalo u pojedinim krajevima odrediti naknadno posebnim zakonom. Veleposjednicima je bila priznata odšteta za oduzetu zemlju. Bez odštete valjalo je izvlástiti veleposjede habsburške carske porodice, dinastija neprijateljskih zemalja, koji su ranije bili darivani za usluge učinjene Habsburgovcima, a još nisu prešli u treće ruke. Svi veliki šumski posjedi trebali su prijeći u vlasništvo države, a poljodjelicima je na njima priznato pravo na pašu, ogrjevno i građevno drvo pod određenim uvjetima. U Dalmaciji je velikim posjedom smatran onaj koji je imao 50 ha obradive zemlje (oranice, vrtove, vinograde) ili 100 ha uopće (šume, pašnjake). U Medimurju, varaždinskoj, modruško-riječkoj i ličko-krbavskoj županiji velikim posjedom smatran je onaj koji je imao 75 ha obradive zemlje ili 200 ha općenito, a u kotarevima Zagreb, Stubica, Dugo Selo, Sv. Ivan Zelina 100 ha obradive zemlje, odnosno 300 ha sve zemlje. Maksimum je bio veći u istočnim nizinskim krajevima, pa je u Srijemu i Baranji bio 300 ha obradive zemlje ili 500 ha zemlje uopće. Korisnicima agrarne reforme podijeljena je u privremeni zakup, počam od proljeća 1919., pa dalje, zemlja, najprije na jednu, kasnije na četiri godine, i takvo se stanje produžavalo sve do 1931. godine. Tijekom vremena, agrarna reforma, postavljena u početku prilično radikalno, bila je ublažena.²⁹ Ona se provodila prilično sporo, a bila je izvor bogaćenja ljudi na vlasti i oko nje, a popraćena je i s nekoliko korupcionističkih afera. *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima* donesen je 19. lipnja 1931. godine, dakle samo nešto prije nego što smo ga bili dužni donijeti po međudržavnim ugovorima. Korisnikom agrarne reforme bile su priznate sve osobe koje su po prijašnjim propisima stekle zemlju, a objektima sve površine koje su bile izdijeljene i takovima utvrđene kod posljednje revizije. Maksimum zemlje koji se ostavljao veleposjednicima zakonom je bio povećan i kretao se od 174 do 869 jutara zavisno od kraja, a imali su pod određenim uvjetima i pravo na supermaksimum. Svi korisnici agrarne reforme, osim dobrovoljaca, morali su platiti zemlju, a za dobrovoljce je to učinila država.³⁰ U Baranji je oduzeto za agrarnu reformu i

²⁹ *Agrarna reforma – Uredbe, naredbe, raspisi*, Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, prvi dio, 1920.; *Agrarna reforma – Zakoni, naredbe, raspisi*, drugi dio, Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1925.

³⁰ *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. lipnja 1931. god., sa izmjenama i dopunama od 5. prosinca 1931. god., i 24. lipnja 1933. godine, Agrarna reforma*, knj. III, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1933.

razdijeljeno 23.560 jutara zemlje domaćim seljacima i novokoloniziranim obiteljima. Pod udar agrarne reforme na području Savske banovine došlo je 169 velikih posjeda s ukupnom površinom od 703.924 jutra zemlja. Od toga je veleposjed držao 544.145 jutara ili 76%, a odvojeno je bilo i izdijeljeno agrarnom reformom 159.779 jutara ili 24%. Od toga su dobili domaći mjesni agrarni interesi i tzv. domaći dobrovoljci 122.902 jutra, a za kolonizaciju je korišteno 36.877 jutara. Odvojena površina bila je podijeljena na 88.775 domaćih i 4.111 koloniziranih obitelji, odnosno svekoliko 92.886 obitelji. Do kraja 1930. godine fakultativnim je putem otkupljeno 159.125 jutara zemlje, od toga 35.026 obradiva, 101.806 neobradiva i 20.293 jutra veleposjedničkog maksimuma. Otkupljeno zemljište steklo je 20.809 obitelji.³¹

Agrarno-posjedovni odnosi u Dalmaciji bili su uzrokom snažnih društvenih potresa u tamošnjem društvu. Međutim, oni su se puno sporije rješavali nego agrarno pitanje u sjevernoj Hrvatskoj. Sporijem rješavanju bilo je mnogo razloga, kako njihova kompliciranost, ali i činjenica da je mnogo zemlje na kojoj je trebalo razriješiti takove odnose bila u vlasništvu talijanskih državljana. Bogati dalmatinski zemljoposjednici, režimski orijentirani (dalmatinski radikali), također su usporavali rješavanje. *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije* donesen je 19. listopada 1930. godine, a izmijenjen je i dopunjen 6. ožujka 1931. godine.³² Seljaci u Dalmaciji postali su vlasnici one zemlje koju su ranije obrađivali u nekom od agrarnih odnosa koji su se agrarnom reformom razriješili. Nešto nove zemlje seljaci su dobili na državnom dobru »Vrana« kod Biograda.³³ U vlasništvo je seljaka, prema nekim prosudbama, razriješenjem različitih oblika agrarnih odnosa feudalnoga karaktera prešlo 50.000³⁴ do 60.000³⁵ ha zemlje do 1941. godine. Kako svi takovi odnosi nisu bili ukinuti tijekom međuraća, oni su likvidirani poslije drugoga svjetskog rata *Zakonom o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera na području Dalmacije i Hrvatskog primorja* od 20. studenoga 1946. godine (obnovljenim 13. prosinca 1947.). Svi agrarni odnosi feudalnoga karaktera bili su ukinuti tim zakonom, a zemlja sa zgradama prešla je u vlasništvo njezinih obradivača bez odštete.³⁶

Kod provedbe agrarne reforme zakonski je bila limitirana granica do koje se mogao povećati seljački posjed, a kretala se između 8 do 10 jutara zemlje. Izuzetak su činile obitelji s većim brojem članova. Međutim, gospodarstva stvorena agrarnom reformom nisu bila takova, nego znatno manja. Oko 8 jutara zemlje

³¹ *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV., jubilarni svezak 1929–1931, Zagreb, Nadbiskupska tiskara u Zagrebu, 1932., 350.–351.

³² *Službene novine*, br. 254, 5. XI. 1930.; br. 58, 14. III. 1931.

³³ HDA, Fond 247 – kut. 5 (dosje Državnog dobra »Vrana«).

³⁴ Hrvatski državni arhiv, Zbirka Zdravka Šantića, 3.1.1.18. Govori se o prenošenju »oko 50.000 hektara zemlje na oko 100.000 seljačkih porodica«.

³⁵ Ante Mihletić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, 1952., 6. Navodi se da je u Dalmaciji bilo riješeno do okupacije 1941. godine 85.000 agrarnih prijava, kojima se tražilo razriješenje feudalnih agrarnih odnosa i da su obradivači zemlje na taj način stekli u vlasništvu 60.000 ha zemlje, te da je ostalo neriješeno 45.000 agrarnih prijava, koje su se odnosile na oko 20.000 ha zemlje.

³⁶ *Narodne novine*, br. 138, 22. XI. 1946.

u prosjeku dobili su samo tzv. dobrovoljci, a drugi mnogo manje. Agrarna reforma način kako se provodila u Hrvatskoj u međuraću, nanijela je mnogo štete poljoprivredi i gospodarstvu općenito.³⁷

2. Poljoprivredni kredit

Uvjeti pod kojima je poljoprivreda, a posebno seljaštvo dolazilo do kredita nisu bili povoljni. Kamatna je stopa bila različita, a zavisila je od niza okolnosti. Bila je različita u bankarskim centrima od one u manjim mjestima, a također i kod novčanih zavoda od one kod zelenaša. Kamatna stopa koju su u bankarskim centrima odobrali novčani zavodi većini svojih solidnijih komitenata kretala se u razdoblju od 1919. do 1922. između 7% i 12%. U prvoj polovici 1923. godine povećana je na 20-24%, sljedeće 1924. godine, dakle u vrijeme kada kreditna kriza doseže vrhunac, kretala se od 24% do 30%, a čak je i prelazila taj postotak. Tijekom 1925. i 1926. godine kamatna je stopa i dalje visoka, od 18% do 20%. Godine 1927. prisutna je tendencija pada i kamatna je stopa od 14% do 18%. Normalnom se smatrala tijekom 1928. i 1929. godine kamata od 14%, ali se kredit mogao dobiti i uz kamatu od 12%.

Ovo kretanje pokazuje da je do kraja 1922. godine kamatna stopa bila relativno niska, ali se 1923. godine naglo povećava, da bi maksimum postigla 1924. godine, dakle u vrijeme najjače krize gospodarstva. To je vrijeme kada je niz gospodarstvenika pretrpio lomove, a na tržištu se osjećala nestašica novca. Zbog relativno povoljne kamatne stope do kraja 1922. i povoljne konjunkturu općenito bila je velika potražnja za kreditom. Međutim, već početkom 1923. godine nastaje kriza kredita. Kako je gospodarska kriza postajala jača, kamatna stopa pokazivala je tendenciju rasta. Na selu je nedostatak novca na tržištu omogućio zelenaštvu, koje je seosko pučanstvo dovelo u bezizlazan položaj, pa je kasnijih godina morala intervenirati i država.³⁸

Pitanje kreditiranja poljoprivrede povoljnijim kreditima nije bilo riješeno u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). Država je donijela neke propise kojima je regulirana ova problematika. Uredba o zemljoradničkom kreditu donesena je 25. ožujka 1921. godine. Siromašni seljaci i zemljoradničke zadruge mogle su se koristiti od proljeća 1921. godine kratkoročnim kreditom uz 6% kamata. Međutim, ovakova mogućnost kreditiranja prestaje već potkraj 1921. godine.³⁹ Kako prilike za poljoprivredu nisu bile više tako povoljne kao prvih poslijeratnih godina, sve se glasnije postavljalo pitanje njezina povoljnijega kreditiranja. Zakon o poljoprivrednom kreditu donesen je 12. lipnja 1925. godine.⁴⁰ Na osnovi toga Zakona bila je ustrojena *Direkcija za poljoprivredni kredit*. Ona je stvarno

³⁷ Više o provedbi agrarne reforme u Hrvatskoj vidi u radovima autorice objavljenim u *Povijesnim prilogima i Časopisu za suvremenu povijest*.

³⁸ Novak Popović i Dušan Mišić, *Naša domaća privreda – Faktori – Stanje – Unapređenje*, Beograd, Gece Kona, 1929., 60-62.

³⁹ *Službene novine*, br. 47, 2. IV. 1921.; Zakon o ukidanju Uredbe o zemljoradničkom kreditu od 12. II. 1922., *Službene novine*, br. 243, 31. X. 1922.

⁴⁰ *Službene novine*, br. 133, 17. VI. 1925.

započela rad tek početkom 1928. godine. Zakon je predvidio i osnivanje oblasnih i mjesnih zadruga za poljoprivredni kredit. Radilo se o filijalama Direkcije. Spomenute zadruge predstavljale su skup zadrugara, koji su jedini imali pravo na kredit. Država se obvezala da će u nekoliko godina staviti toj Direkciji na raspolaganje 500 milijuna dinara. Direkcija je prema tome trebala primiti do 31. prosinca 1928. godine dotaciju od Ministarstva poljoprivrede u iznosu od 300 milijuna dinara, a stvarno je primila samo 113 milijuna dinara.⁴¹ Direkcija je trebala namaknuti sredstva i iz drugih izvora, a poglavito od Klasne lutrije. Međutim, ni ta sredstva nisu pritekala planiranim tempom. Financijsko stanje Direkcije odrazilo se na kreditiranje zemljoposjednika. Ona je preko oblasnih zadruga plasirala do kraja 1928. godine u čitavoj Jugoslaviji samo 44,955.634 milijuna dinara. Kako je bilo 40.713 zadrugara, to znači da je kredit po zadrugaru iznosio u prosjeku 1.000 dinara. U Hrvatskoj su bile osnovane dvije oblasne zadruge za poljoprivredni kredit (u Zagrebu i Splitu), a oko njih je bilo okupljeno 150 mjesnih zadruga, što registriranih, a što onih u osnivanju. Osnivanje oblasnih i mjesnih zadruga nisu dobro primile ni postojeće seljačke zadruge i njihovi savezi.⁴² Vlada generala Petra Živkovića nije bila zadovoljna takovim načinom kreditiranja poljoprivrede. Svrhovitijim je smatrala kreditiranje preko za to posebne privilegirane državne ustanove. I sam kralj Aleksandar držao je isto, pa je dao inicijativu za osnivanje *Privilegirane agrarne banke (PAB-a)*. Zakon o toj banci donesen je 16. travnja 1929. godine.⁴³ Banka je trebala opskrbljivati jeftinim kreditom seljaštvo u prvom redu preko zadružnih ustanova. U njoj je udio imala država, državna Klasna lutrija, a dionice je pod pritiskom uplatilo i oko 140.000 državnih činovnika. Dionički kapital banke iznosio je 700 milijuna dinara. No, ona je već na početku raspolagala kapitalom od 1.300 milijuna dinara, jer je dobila kredit od Narodne banke, Poštanske štedionice i Hipotekarne banke. Ona je započela rad potkraj 1929. godine. Od 1930. do 1936. godine banka je podijelila 572 milijuna dinara hipotekarnoga kredita i 370 milijuna kratkoročnih kredita. Regionalna raspodjela kredita bila je vrlo neravnomjerna. Kreditom te banke najviše se koristila Sjeverna Srbija i Vojvodina.⁴⁴ Ta neravnomjernost bila je prisutna već prve godine rada banke. Ona je od početka rada do 20. ožujka 1930. godine odobrila 13.923. kredita u iznosu 153,416.000 dinara. Od toga je bilo 108 mjeničnih zajmova u iznosu 2,300.000 dinara, 2.825 hipotekarnih zajmova u iznosu 107,952.000 dinara, 10.990 zadružnih i zadrugarskih zajmova u iznosu 43,164.000 dinara. Preuzela je i kontingent prijašnjih poljoprivrednih kredita Narodne banke u iznosu 115,532.238 dinara. Banka je od početka rada do 20. ožujka 1930. godine u poljoprivredu plasirala 268,948.238 dinara. Od tako odobrenih 13.756 kredita u iznosu 146,713.984 dinara, za koje postoje podaci po regijama i pokrajinama, bilo je razdijeljeno najviše Srbiji, što prikazujemo u tabeli br. 5.

⁴¹ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1928., Zagreb, Naklada Komore, 1929., 250-252.

⁴² Novak Popović i Dušan Mišić, n. dj., 37-39.

⁴³ *Službene novine*, br. 94, 22. IV. 1929.

⁴⁴ Mijo Mirković, *Ekonomska historija*, n. dj., 383-384.

Tabela 5.

PRIVILEGIRANA AGRARNA BANKA – POKRAJINSKI RASPORED KREDITA
DO 20. OŽUJKA 1930. GODINE

Područje	Broj kredita	%	Iznos (u dinarima)	%
Srbija	8.458	61,49	47,328.700	32,3
Južna Srbija	1.018	7,4	6,168.200	4,2
Crna Gora	627	4,5	9,575.000	6,5
Bosna i Hercegovina	1.089	7,9	13,740.050	9,4
Vojvodina sa Srijemom	1.648	11,98	49,608.200	33,8
Hrvatska i Slavonija	512	3,72	13,815.434	9,4
Dalmacija	403	2,92	6,443.400	4,4
Slovenija	1	0,00	35.000	0,0
Svekoliko:	13.756	100,00	146,713.984	100,00

Izvor: Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929., Zagreb, 1930., 14.

Srbija i Vojvodina sa Srijemom koristila je 73,47% ukupnog broja i 66,1% iznosa razdijeljenoga kredita PAB-a u spomenutom razdoblju. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija koristile su 6,64% svekolikog broja kredita i 13,8% iznosa ukupno dodijeljenoga kredita.⁴⁵ Banka je davala kredit u investicijske svrhe neposredno seljacima i posredno kreditiranjem seljačkih zadruga. Kamatna stopa kretala se od 8% do 10%. Tijekom 1930. godine kamatna stopa na hipotekarne kredite bila je od 9% do 10%, a na zadružne zajmove 7%, što je bilo previsoko s obzirom na rentabilitet poljoprivrede.⁴⁶ Prednost kod dobivanja kredita dana je veleposjedu i velikom seljačkom posjedu, odnosno kapitalističkoj poljoprivredi. Slovenija se nije mnogo koristila kreditom PAB-a, jer se njezina poljoprivreda i seljaštvo moglo koristiti zadružnim kreditom, koji je tamo dobro funkcionirao uz kamatu od 5%, pa i nižu.⁴⁷ No, stanje glede dobivanja kredita i kamatna stopa kod seljačke poljoprivrede bili su nepovoljni. Seljaštvo je plaćalo kamatu 30–40%, a ponekad i više.⁴⁸

3. Seljački dug i razduženje seljaka

Prvi problem nastaje u godinama poslije prvoga svjetskog rata, dok se drugi javlja kasnije, uglavnom s nastupom gospodarske krize. U poratnim godinama bila je relativno povoljna konjunktura za poljoprivredne proizvode pa poljo-

⁴⁵ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za 1929. godinu, Zagreb, Naklada Komore, 1930., 14.

⁴⁶ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku o općem gospodarskom stanju i privrednim prilikama na njenom području u godini 1930., Osijek, Naklada Komore, 1931. 13.

⁴⁷ Bogdan Stojsavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb, Zadružna štampa, 1952., 98–99. Od 336 milijuna dinara kredita, što je podijelila PAB tijekom cijele 1930. godine, koristila je Vojvodina i Sjeverna Srbija (Dunavska banovina) 58,2%, Hrvatska i Slavonija (Savska banovina) 6,4%, a Dalmacija i Hercegovina (Primorska banovina) 5,0%.

⁴⁸ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1928., n. dj., 250–252.

privrednici ulaze u kredit. On se uzimao u različite svrhe, kako za izgradnju kuća i gospodarskih zgrada, kupnju zemlje i šuma, stoke i poljoprivrednog alata, a kod siromašnijih gospodarstava i radi preživljavanja. U nove investicije ulaze seljaci, ali i brojni veleposjednici, svi dakako pod pretpostavkom da će konjunktura i dalje biti povoljna i da će dug moći vratiti. Budući da je postojala vrlo ograničena mogućnost da se kredit dobije pod povoljnim uvjetima, on se uzimao i uz vrlo visoku kamatnu stopu. Prema jednoj procjeni Privilegirane agrarne banke bilo je uzeto 20–30% seljačkog duga da bi se preživjelo, odnosno za hranu.⁴⁹ S prvim počecima agrarne krize, već tamo 1926. godine, a posebno u vrijeme opće gospodarske krize, zemljoradnici su došli u situaciju da nisu mogli vratiti kredit. Dug se gomilao, kamata se pripisivala glavnici. U Hrvatskoj je 1932. godine bilo 206.835 zaduženih seljačkih gospodarstava odnosno 38,93% svekolikog broja. No, nisu svi dijelovi Hrvatske bili isto zaduženi. Seljački dug u Savskoj banovini iznosio je 1,185.110.824 dinara od čega: privatnim vjerovnicima 671,755.179, zemljoradničkim zadrugama 98,678.889, Hipotekarnoj banci 19,435.326, PAB-u 37,371.443 i ostalim novčanim zavodima 357,868.978 dinara. Dugovi seljaka u Primorskoj banovini iznosili su 839,014.707 dinara od čega: privatnim vjerovnicima 579,954.753, zemljoradničkim zadrugama 38,620.173, Hipotekarnoj banci 45,273.254, PAB-u 20,916.283 i ostalim novčanim zavodima 136,250.244 dinara. Dug privatnim vjerovnicima činio je u Primorskoj banovini 71%, a u Savskoj banovini 56% duga. To je u obje banovine bilo iznad jugoslavenskog prosjeka, koji je iznosio oko 45%. Na jedno zaduženo gospodarstvo u tzv. užoj Hrvatskoj dolazilo je 7.614 dinara duga, u Slavoniji 7.666 dinara, a u Dalmaciji čak 17.241 dinar. U Hrvatskoj su 1932. godine prevladavali kotarevi sa 25–50% zaduženih posjeda. Nešto manje je bilo zaduženih seljaka u Slavoniji i dijelu Srijema, dakle u krajevima s intenzivnijom poljoprivredom, nego u krajevima ispod Kupe i Save (Lika, Kordun, Banija) koji su imali ekstenzivnu poljoprivredu. U Dalmaciji je bilo 40,44%, Slavoniji 27,7% i ostalom dijelu Hrvatske 37,98% zaduženih gospodarstava. Manji broj zaduženih gospodarstava u Hrvatskom primorju očito je posljedica toga što se stanovništvo uz poljoprivredu bavilo i dopunskim zanimanjem (pomorstvo, ribarstvo, turizam). Najviše zaduženih posjeda bilo je u srednjoj Dalmaciji, Lici, djelomično u Hrvatskom zagorju i na Baniji. Dakle, uglavnom tamo gdje je prevladavao sitni i mali seljački posjed i gdje je bila razmjerno velika agrarna napućenost.⁵⁰ Iako se za poljoprivredu situacija izmijenila padom cijena poljoprivrednih proizvoda i s teškoćama oko plasmata, raniji dug ostao je isti, čak je povećan. Seljaci nisu mogli otplaćivati raniji dug, pa se problem zaduženja seljaka pretvorio u problem seljačke prezaduženosti. Stanje u poljoprivredi neminovno se odrazilo i na druge gospodarske grane, poglavito na trgovinu, obrt, industriju i promet.

⁴⁹ Mijo Mirković, *Ekonomska historija*, n. dj., 382.

⁵⁰ Marijan Maticka, *Odras privredne krize (1929–1935) na poljočaj seljaštva u Hrvatskoj, Radovi*, br. 8, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976., 338–345. Podaci o seljačkom dugu ne odnose se na svekoliki teritorij Hrvatske, već samo na Savsku banovinu i trinaest dalmatinskih kotareva Primorske banovine, te kotare: Dubrovnik, Darda, Batina, Dvor i Ilok.

Seljak je bio glavni potrošač, a kada je on osiromašio zbog niskih cijena poljoprivrednih proizvoda i nemogućnosti njihova plasmana na unutrašnjem i vanjskom tržištu, to se, jasno, moralo odraziti i na one gospodarske grane koje su poslovale sa seljaštvom. Treba reći da je ionako prezadužena poljoprivreda u Hrvatskoj morala, uz otplatu duga, plaćati porez i samoupravne prireze, za što sve nije imala sredstava. Prisilna naplata duga, u uvjetima gospodarske krize, nezaposlenosti i zaoštrenih društvenih odnosa nije dolazila u obzir, pa se rješenje pokušalo naći mjerama državne gospodarske politike.⁵¹ Zakon o zaštiti zemljoradnika bio je donesen 19. travnja 1932. godine,⁵² čime je proglašen moratorij, dakle, odgoda plaćanja i izvršenja prinudne prodaje imovine seljaka zbog neplaćanja duga. Odgođene su bile sve javne prinudne prodaje pokretne i nepokretne imovine seljaka koje su bile u tijeku; podjednako je i istodobno bilo određeno da se nove ovrhe za trgovačke dugove ne smiju dopuštati. Zakon je u početku trebao vrijediti šest mjeseci, ali je kasnije produžen. Zemljoradnik je bio dužan plaćati na dug čija je prinudna naplata bila obustavljena 6% kamata od dana tužbe, osim kada je presudom ili drukčije bila određena niža kamata. Primjena toga Zakona u praksi značila je obustavu svakoga plaćanja od strane zemljoradnika, a vjerovnicima je bila oduzeta mogućnost da dug utjeraju ovršnim putem. Zakonom se mogao koristiti široki krug osoba, jer se zemljoradnikom smatrala svaka osoba sa članovima obitelji, koja je obrađivala zemlju, ako joj posjed nije prelazio 75 ha obrađive zelje, odnosno kod porodične zadruge 150 ha. Odgodom plaćanja bio je umrtvljen cijeli kreditni sustav. Zakon je zaštitio zadužene seljake, ali je pogodio one koji su bili vjerovnici zaduženih seljaka, kao i one koji su imali novac na štednji kod privatnih banaka. Zakon je zaštitio privatne banke. Čl. 5. toga Zakona predvidio je mogućnost da se njime mogu koristiti i novčani zavodi za vrijeme dok traje odgoda svih javnih prinudnih prodaja imanja seljaka, koji zapadnu u teškoće plaćanja, te tražiti olakšice glede rokova za isplatu uloga i drugih svojih obveza. Tom mogućnošću koristili su se mnogi novčani zavodi koji su poslovali sa seljacima. Prva hrvatska štedionica tražila je zaštitu već 20. travnja 1932. godine, a nakon nje i drugi novčani zavodi.⁵³ Zaštitom su se, na primjer, koristile i sljedeće banke: Štedionica za Gorski kotar d.d., Ravna Gora d.d.,⁵⁴ Jugoslavenska udružena banka d.d. Zagreb,⁵⁵ Koprivnička banka d.d.⁵⁶ Koprivnica, Braća Turković bankarska zadruga

⁵¹ Bilten Privilegirane agrarne banke od 1. travnja 1933. Prilog. – Izvještaj o anketi o zaduženju poljoprivrednika, 14; U izvještaju PAB-a bilo je navedeno sljedeće: »1. da se u ovim prilikama ne smije ni pomisliti na otplatu glavnice sve dok teret kamatne službe ostaje isti; 2. da je kupovna moć poljoprivrednika svedena na nulu i 3. da se konverzijom poljoprivrednog zaduženja mogu rasteretiti pojedina prezadužena gospodarstva, ali dok traju sadašnje cijene poljoprivrednih proizvoda, ostaju na snazi svi faktori, zbog kojih su poljoprivrednici primorani da se i dalje zadužuju«.

⁵² Zakon o zaštiti zemljoradnika i o stavljanju van snage pojedinih propisa Zakona o izvršenju i obezbjeđenju, *Službene novine*, br. 91, 20. IV. 1932.

⁵³ *Službene novine*, br. 94, 23. IV. 1932.

⁵⁴ *Službene novine*, br. 199, 30. VIII. 1932.

⁵⁵ *Službene novine*, br. 213, 15. IX. 1932.

⁵⁶ *Službene novine*, br. 188, 9. VI. 1932.

d.d. Zagreb,⁵⁷ Zadružna štedionica z.s.o.j. Korčula,⁵⁸ Gradska štedionica Osijek, Gradska štedionica Split i druge. Kako u prvih šest mjeseci, koliko je trebala trajati valjanost zakona, nije učinjeno ništa na likvidiranju pitanja duga, zakon je najprije produžen do 20. prosinca 1932. godine, a kasnije je ponovno produžavan.⁵⁹ Takovo stanje trajalo je do donošenja *Uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova* 25. rujna 1936. godine.⁶⁰ Intencija uredbe bila je centralizacija duga, smanjenje jednoga njegovog dijela i zaštita novčanih institucija. Uredba je dug zemljoradnika do 25.000 dinara smanjila za 50%. Sve dužničke obveze seljaka prema zadrugama i bankama preuzela je PAB. Vjerovnicima, dakle bankama i zadrugama, PAB je izdala bonove, koje je bila dužna isplatiti u godišnjim ratama u 14 godina. Uz to im je država nadoknadila 25% otpisanog duga u državnim vrijednosnim papirima. Seljaci su morali vratiti smanjeni dug PAB-u u 12 godina u godišnjim ratama. Naplatu su izvršavale porezne uprave. Slično je riješeno pitanje likvidacije duga većeg od 25.000 dinara. Dugovi trgovcima za kupnju robe uopće nisu smanjeni. Spomenutom Uredbom trebalo je oživjeti gospodarsku djelatnost u zemlji. Seljaci su u svemu tome trebali da »posluže kao proizvođači i potrošači«, oni su sredstvo, a ne cilj, i oni se pomažu da bi mogli da posluže jednom dugom zadatku, a to je unapređivanje trgovine, industrije, bankarstva, formiranje kapitala, koji je sve više potreban, a ima ga malo. U težnji da se stvori domaći kapital za investicije u neseljačku proizvodnju i za zaposlenje sve većeg broja nedovoljno zaposlenih seljaka neposredni interesi očuvanja seljaštva postaju sekundarni.«

4. Mjere za unapređenje poljoprivrede

O poljoprivredi, iako temeljnoj gospodarskoj grani, nije se vodilo mnogo računa. Doduše, iz te domene bili su doneseni neki propisi, postojalo je i posebno ministarstvo, ali je u praksi sve ostavljeno da riješi bog i priroda. Dakle, brigu o unapređenju poljoprivrede, kako ratarske, tako i stočarske proizvodnje, trebalo je voditi Ministarstvo poljoprivrede (prije Ministarstvo poljoprivrede i voda). Ono je imalo posebni odjel za biljnu i stočarsku proizvodnju. U svakoj oblasti ono je imalo po jednog referenta u čiju je nadležnost spadala kako ratarska, tako i stočarska proizvodnja. U Hrvatskoj je ono imalo tri od ukupno pet stanica za ispitivanje (u Zagrebu, Splitu i Osijeku). Međutim, Ministarstvo je učinilo vrlo malo glede unapređenja poljoprivrede. Proračun Ministarstva poljoprivrede bio je zanemaren u korist ostalih grana. On je pokazivao nebrigu države za poljoprivredu. Tako je za Ministarstvo poljoprivrede u proračunu za 1928./29. godinu bilo samo 1,25% od svekolikog iznosa sredstava predviđenih za tu godinu. Rashodi toga Ministarstva predviđali su samo oko 18% u čisto poljoprivredne

⁵⁷ *Službene novine*, br. 50, 4. III. 1933.

⁵⁸ *Službene novine*, br. 243, 20. X. 1932.

⁵⁹ *Službene novine*, br. 295, 19. XII. 1932.

⁶⁰ Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova, Zagreb, 1936.; Mijo Mirković, *Regulisanje seljačkih dugova*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 4, 25. X. 1936., knj. 40, Beograd, Izdanje nastavnika Pravnog fakulteta, 1936., 347-352.

svrhe, dok je drugi novac išao na razne druge stvari, koje nisu imale direktne veze s proizvodnjom. Jasno, ovo Ministarstvo s tako malim sredstvima nije moglo učiniti mnogo glede unapređenja poljoprivrede. Referenti toga Ministarstva nisu imali dovoljno sredstava za obilazak terena, pa su imali malu, odnosno gotovo nikakvu mogućnost da dodu u neposredan kontakt s poljoprivrednicima. Rad poljoprivrednih stanica svodio se uglavnom na znanstveno istraživanje. Ministarstvo poljoprivrede moglo je podijeliti samo ograničene količine sadnica iz svojih rasadnika, što jasno nije bilo dovoljno da se prijede na nove i kvalitetnije vrste. Nedovoljna su bila i sredstva predviđena za suzbijanje biljnih štetočinja. Vrlo je malo učinjeno glede melioracijskih radova, i na sprečavanju bujica, iako je Direkcija voda raspolagala većim sredstvima. Koliko se malo mislilo o unapređenju poljoprivrede vidimo i po tome da, kada je Ministarstvo poljoprivrede tražilo 1929./30. godine 25 milijuna dinara radi poboljšanja obrade zemlje i općenito podizanja ratarske proizvodnje, bilo mu je dodijeljeno samo 2,5 milijuna dinara.⁶¹ O unapređenju poljoprivrede trebale su brinuti i samoupravne vlasti kako oblasne tako i općinske. Njihova se uloga povećala Uredbom o prijenosu poslova s države na samouprave. Na samouprave su bile prenesene poljoprivredne škole, neka eksperimentalna dobra i drugo. Država je svojom politikom u prvih deset godina u velikoj mjeri propuštala izvršiti onu dužnost koja je preduvjet svakoga napretka u poljoprivredi. Uza spomenute propuste treba spomenuti onaj glede stručnog i opće prosvjetnog znanja poljoprivrednika. Organizacija toga rada pomaknula se tek kada je prešla u nadležnost oblasnih samouprava. One su u Hrvatskoj uspješno provodile taj rad. U Ministarstvu su se poljoprivrede, doduše, održavale konferencije, koje su razmatrale pitanja o organizaciji i unapređenju poljoprivrede, izrađene su i neke zakonske osnove, ali je sve to ostalo u domeni toga Ministarstva.⁶² U vrijeme kada je poljoprivreda već bila zahvaćena gospodarskom krizom, dolazili su iz njezinih redova, ali još više od izvoznika, zahtjevi da se nešto učini glede poboljšanja stanja. *Zakon o unapređenju poljoprivrede* donesen je u rujnu 1929. godine.⁶³ Glavnu brigu o unapređenju poljoprivrede trebalo je voditi Ministarstvo poljoprivrede. U oblastima se oko unapređenja poljoprivrede trebao starati veliki župan preko oblasnih poljoprivrednih referenata uz potreban broj stručnih referenata, putujućih učitelja, ekonoma i stručnih službenika, mljeckara, vinogradara, podrumara, vrtlara, pčelara i sl. O unapređenju poljoprivrede u kotaru trebao je brinuti kotarski načelnik preko kotarskoga poljoprivrednog

⁶¹ Novak Popović i Dušan Mišić, n. dj., 157-158; Milan Novaković, Poljoprivredno stanje zagrebačke oblasti, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda*, br. 16, listopad-prosinac, 1926., 32. Poljoprivredni stručnjak Novaković kaže »da se ceo rad države na unapređenju poljoprivrede morao kretati samo u granicama novčanih sredstava. A ta su dosad u našoj Kraljevini bila mala«.

⁶² Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1928., n. dj., 253. Izvještaj o stanju poljoprivrede napisao je dr. Stjepan Poštić, u to vrijeme docent Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu. Poštić je kasnije profesor na tom fakultetu.

⁶³ Zakon o unapređenju poljoprivrede, *Službene novine*, br. 221, 21. IX. 1929., Zakon je objavljen u cijelosti i u *Glasniku Ministarstva poljoprivrede*, Beograd, 1929., br. 27, srpanj-rujan, 116-142.

referenta. Ovaj je trebao obilaziti teren i dolaziti u neposredan kontakt sa zemljoradnicima, davati im savjete i saslušati njihove prijedloge i pritužbe te ih prenijeti na nadležno mjesto. Pozornost je trebalo posvetiti rasadnicima, obilasku poljoprivrednika i poljoprivrednih ustanova u cilju podučavanja i propagande, upućivanjem i nadzorom rada uzornih seljaka, održavanjem tečajeva, suradnjom sa zadružnim organizacijama i stručnim ustanovama, s pokusnim i kontrolnim stanicama, poljoprivrednim školama, te znanstvenim, higijenskim zavodima. Posebno mjesto kod unapređenja proizvodnje dano je žitaricama. Lošiju kvalitetu sjemena trebalo je selekcioniranjem zamijeniti boljim vrstama, koje bi davale, zavisno od kraja, bolji i sigurniji prinos. Pozornost je trebalo usmjeriti na proizvodnju industrijskog bilja, krmnog bilja, unapređenja povrtlarstva, vinogradarstva, voćarstva, livadarstva i obnovu pašnjaka. U svakom kotaru trebao je biti rasadnik od najmanje 2 ha, na općinskom zemljištu. On je trebao biti smješten na seljacima vidljivu i dostupnome mjestu. U njima je valjalo gajiti voće, lozu i povrće za presad. Sadnice je trebalo dijeliti seljacima. Na rasadnicima je trebalo smjestiti i što više rasplodne toke. Za realizaciju postavljenog programa sredstva je valjalo namicati od izvoznih pristojbi i klasne lutrije, a trebala su ući u državnu poljoprivrednu zakladu. Također je valjalo osnovati banovinske, općinske i gradske poljoprivredne zaklade. Zakon je polazio od unapređenja poljoprivredne proizvodnje, s ciljem da se ojača izvoz. Treba reći da su među poljoprivrednicima i izvoznicima, a tako i u Ministarstvu poljoprivrede, postojala različita mišljenja kojoj proizvodnji treba dati prednost. Izvoznici su smatrali da treba dati prednost i poboljšati poljoprivrednu, u prvom redu žitarsku proizvodnju. U Ministarstvu je bilo mišljenje da treba unaprijediti stočarstvo, koje bi trošilo u zemlji proizvedene poljoprivredne proizvode. Takovo mišljenje bilo je naročito prisutno kratko vrijeme kada su uvjeti za izvoz stoke i stočarskih proizvoda bili povoljni, a cijene dobre.⁶⁴ U svezi s povećanjem proizvodnje i kvalitetom proizvoda Ministarstvo poljoprivrede donijelo je *Pravilnik o izvozu i prometu umjetnih gnojiva*⁶⁵ i *Zakon o suzbijanju bolesti i štetočinja na kulturnom bilju*.⁶⁶ Donesen je bio i *Zakon o unapređenju stočarstva* u prosincu 1929.⁶⁷ U prosincu iste godine donesen je i *Zakon o vinu*.⁶⁸ Za selo i poljoprivredu bilo je od važnosti i donošenje *Zakona o šumama*,⁶⁹ kojim je regulirano pitanje paše, žirenja, sušnja i lisnika. Uza spomenuti Zakon bile su donesene i posebno odredbe za unapređenje šumarstva i kulture zemljišta, pa je tako bilo predviđeno pošumljavanje krši i goleti. Sredstva za po-

⁶⁴ Ljudevit Prohaska, Poljoprivreda i njeno unapređenje, *Jubilarni zbornik života i rada SHS I. XII. 1918-1928*, Beograd, Matica živih i mrtvih SHS, 1928., 328. Dr. Ljudevit Prohaska bio je načelnik u Ministarstvu poljoprivrede i voda. Objavio je više radova iz područja poljoprivrede i agrarne reforme.

⁶⁵ *Službene novine*, br. 202, 30. VIII. 1929.

⁶⁶ *Službene novine*, br. 300, 23. XII. 1929.

⁶⁷ Zakon o unapređenju stočarstva, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede*, br. 28, listopad-prosinac, 1929., 164-183.

⁶⁸ *Službene novine*, br. 297, 18. XII. 1929.

⁶⁹ Zakon o šumama, *Službene novine*, br. 307, 18. XII. 1929.

šumljavanje uglavnom je trebalo namicati od prihoda iz državnih šuma. Izvoz poljoprivrednih, ali i drugih proizvoda, trebalo je potaknuti putem Zavoda za promicanje vanjske trgovine, koji je bio u okviru Ministarstva trgovine i industrije.⁷⁰

III. GOSPODARSKE PRILIKE NA SELU U HRVATSKOJ 1918.-1934. GODINE

Na gospodarske prilike na selu u promatranom razdoblju djelovali su kako unutrašnji tako i vanjski čimbenici. Po svršetku prvoga svjetskog rata seljaci se vraćaju sa bojišta, a u njihovim selima često ih je dočekala neobrađena i zapuštena zemlja, siromaštvo i gladne obitelji. Nema dovoljno zemlje, a taj je problem tištio selo i prije. Hrvatska je potkraj 1918. i početkom 1919. godine bila zapljusnuta seljačkim nemirima, kojih je bilo i kasnije. Jedan od važnijih zahtjeva seljaka bio je da im se podijeli veleposjednička zemlja, a u nekim krajevima (Dalmatinska Hrvatska) i da ih se razriješi različitih proizvodnih odnosa, koji su korijene vukli otprije, čak iz feudalizma. Situacija glede veleposjeda također nije bila povoljna. Znatno broj vlastelinstava bio je opljačkan. Seljaci su im raznijeli stoku, alat, zalihe ratarskih proizvoda i štošta drugo, a sami su počeli zauzimati i veleposjedničku zemlju. Dosta veleposjednika, naročito stranaca, napustilo je u vrijeme prevrata Hrvatsku i pobjeglo u inozemstvo. Vlast je već u veljači 1919. godine započela provedbu agrarne reforme. Veleposjed je stavljen pod sekvestar i oduzeta mu je obradiva zemlja, osim površina koje su mu po propisima mogle ostati. Jasno da takovo stanje na selu prvih poratnih godina baš nije pružalo povoljne uvjete za razvoj poljoprivrede. Provedba agrarne reforme imala je prvih nekoliko godina za posljedicu pad proizvodnje, međutim, ona se kasnije normalizira. Treba reći da nisu svi oni koji su dobili veleposjedničku zemlju nju i obrađivali. To se odnosi kako na koloniste tako i na domaće seljake. Dosta zemlje ostalo je neobrađeno, zapušteno, zapuštene su razne naprave, posebno one za natapanje. Bilo je veleposjeda kao, na primjer, onaj Prvostolnoga kaptola zagrebačkog u Selima kod Siska i grofa Pavla Draškovića iz Malog Bukovca, gdje je nekoliko stotina jutara zemlje podijeljene seljacima ostalo neobrađeno.⁷¹ Veleposjed je glede količine zemlje sveden u zakonom propisane okvire, pa je mogao držati puno manje stoke, napuštene su neke korisne ustanove, na primjer, ergele, sjemenarske stanice itd.

Međutim, na drugoj strani, bile su prvih poratnih godina na svjetskom tržištu relativno povoljne prilike za izvoz naših poljoprivrednih proizvoda. Deficitarna situacija glede poljoprivredne proizvodnje u nekim zemljama srednje i zapadne Europe otvorila je mogućnost za plasman hrvatskih poljoprivrednih proizvoda, kako ratarskih tako i stočarskih. Povoljna situacija na svjetskom tržištu i nestasica u zemlji te visoke cijene za poljoprivredne proizvode stimulirali su poljoprivredne proizvođače na povećanje proizvodnje namijenjene tržištu. Mnogi

⁷⁰ *Službene novine*, br. 281, 30. XI. 1929.

⁷¹ HDA - Fond 247, Dosje Prvostolnog kaptola zagrebačkog i grofa Pavla Draškovića.

veleposjedi na zemlji koja im je ostavljena moderniziraju proizvodnju, nabavljaju strojeve, pri čemu se i zadužuju. U investicije ulazi i seljačka poljoprivreda, pa i ona uzima kredit, a sve to pod pretpostavkom da će konjunktura biti povoljna. Zemljišni proizvodi, žito, stoka, mlijeko, meso itd., postigli su neočekivane cijene. Često poljoprivrednici nisu mogli odolijeti novcu, pa su za prividno visoke cijene rasprodali u vrijeme rata i u poraću svoju sačuvanu priplodnu stoku, a umjesto nje nabavili strojeve, često i nepotrebne. U poslijeratnoj situaciji bile su postignute maksimalne cijene poljoprivrednih proizvoda. Prosječna cijena pšenice bila je 1923. godine 335, a u razdoblju 1924.-1925. povećana je na 417 dinara. Prosječna cijena za kukuruz također je bila u promatranom razdoblju visoka i iznosila je 250 odnosno 219 dinara.⁷² Međutim, seljak nije postizao takove cijene, jer je postojao lanac posrednika u trgovini koji su obarali cijenu od lokalnog tržišta do izvoznika.

Poljoprivredni su se proizvodi iz Hrvatske u to vrijeme izvozili preko trgovaca žitom i raznih društava i banaka, a također putem filijala austrijskih i mađarskih kompanija. Na području zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore bilo je 1927. godine 436 žitarskih i 90 trgovačkih tvrtki za trgovinu brašnom.⁷³ Međutim, treba reći da su od poslijeratnih visokih cijena poljoprivrednih proizvoda, naročito žitarica, a i inflacije, korist imali uglavnom sjeverni bogatiji predjeli Hrvatske i krupniji poljoprivredni proizvođači. No, u nekim dijelovima Hrvatske (Lika, Dalmacija, Gorski kotar) vladala je glad, dok su se poljoprivredni proizvodi iz žitorodnih predjela izvozili na svjetsko tržište. Posebno je teško stanje bilo u Dalmaciji zbog velike suše 1922. godine, pa je te i sljedeće godine bila velika glad. Zbog velike suše glad je u Dalmaciji prisutna i 1928. godine.⁷⁴ No, i seljačkoj poljoprivredi je u velikoj mjeri pogodovala ratna i poratna situacija na tržištu poljoprivrednih proizvoda i pored nesređenih prometnih prilika, mjera maksimiranja cijena, revizicije i nepovoljne izvozne i carinske politike države. Seljak se u inflatornom razdoblju u vrijeme i poslije rata oslobodio u znatnoj mjeri ranijeg duga. Porez, iako povećan nakon rata, seljak je lakše plaćao zbog inflacije. Gospodarski položaj seljaka donekle se tih godina poboljšao. Seljak je investirao novac u kupnju zemlje, gradnju kuća i gospodarskih zgrada, kupnju blaga i poljoprivrednog inventara, a dio novca ostao je težauriran u selu.

Međutim, povoljna konjunktura u poljoprivredi potkraj prvoga svjetskog rata i u prvim poratnim godinama bila je samo kratkog vijeka. Preokret je došao brzo, pa su već 1926. godine bili zamjetni znaci agrarne krize, koja je dovela do znatnog sniženja cijena poljoprivrednih proizvoda. Proizvodi hrvatske poljoprivrede bili su na svjetskom tržištu suočeni s teškoćama. Općenito je izvoz iz cijele tadašnje Kraljevine SHS 1926. godine uspoređen s onim 1925. godine, bio

⁷² Mijo Mirković, *Ekonomska historija*, n. dj., 344.

⁷³ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za 1927. godinu, Zagreb, Naklada Komore, 1928., 289-290.

⁷⁴ Franko Mirošević, *Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929. godine*, *Radovi* br. 20, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1987., 94-98.

je po količini veći, ali po vrijednosti manji. Razlog je bio u padu cijena glavnih izvoznih proizvoda: drva, žitarica, stoke i stočnih proizvoda. Dakle, upravo onih proizvoda kojima je Hrvatska u svekolikom izvozu sudjelovala s visokim postotkom. Izvoz je nailazio na poteškoće zbog raznih zabrana na glavnim našim tržištima za neke proizvode kao, na primjer, na talijanskom i austrijskom. Kod izvoza u Italiju poteškoće su činili devizni propisi, osobito kod drva i stoke. Teškoća carinske prirode bilo je glede izvoza žita preko rumunjskih luka. Austrija je povisila uvozne carine, a izvoznici su činjene teškoće s veterinarske strane. Kao i prijašnjih godina, žetva je 1925. godine bila dobra. U žitarskim krajevima bio je prisutan porast obrađenih površina, posebno onih pod žitima. Žetva je glede prinosa i 1926. godine bila dobra, ali po kvaliteti nešto lošija nego prethodne godine, što je dijelom bila posljedica proljetnih poplava. Zanimljivo je spomenuti da je na području tzv. uže Hrvatske bilo obrađeno nešto manje površina, a postignut je i manji prinos kod glavnih proizvoda: pšenice, kukuruza i krumpira. U europskim je zemljama te godine žetva bila slaba, ali je bila dobra u prekomorskim zemljama, koje su se na tom tržištu pojavile kao glavni konkurenti izvozu iz europskih agrarnih zemalja, pa i iz Hrvatske. Cijena hrvatske pšenice 1926. godine varirala je i kretala se od 300 do 315 dinara. Prinos kukuruza bio je te godine manji nego 1925., ali mnogo kvalitetniji. Znakovito je da je porasla unutarnja potrošnja kukuruza, jer ga sada troše krajevi koji su se ranije hranili pšenicom. Na stranom je tržištu kukuruz iz Hrvatske naišao na konkurenciju, posebno Rumunjske, Bugarske i Argentine. Cijena mu se tijekom 1926. godine kretala od 160 do 240 dinara. S obzirom na intenzivan izvoz stoke u poratnim godinama došlo je do njegova smanjenja. Na srednjoeuropskom tržištu susretali smo se s konkurencijom Mađarske, Rumunjske i Poljske. Iz Hrvatske su se te godine izvozila goveda, pored već tradicionalnih tržišta, na Maltu i u Španjolsku.⁷⁵

Općenito je u hrvatskom gospodarstvu bila prisutna redukcija poslovanja, velik broj stečajeva i likvidacija. Na novčanom tržištu postojao je izvjestan disparitet između uloga na štednju i mogućnosti da se oni sigurno plasiraju. Gradska štedionica u Zagrebu odobravlala je te godine hipotekarne kredite uz kamatu od 14%, a kasnije ju je snizila na 12%. Hipotekarnim kreditom Državne hipotekarne banke slabo se koristilo područje Hrvatske, iznimno nešto Dalmacija. Industrija nije iskorištavala kapacitet ni 50%, a neka su poduzeća prekinula rad. Nezaposleno je ostalo dosta radnika i činovnika, ali i seljaka-radnika. Mogućnost dopunske zarade, naročito za seljačka domaćinstva, pružala je drvna industrija, koja je poslovala povoljno. Znatan broj seljaka našao je izlaz u iseljavanju. Prema podacima Iseljeničkog komiteta u Zagrebu, od svekoliko 18.230 iseljenih osoba tijekom 1926. godine Hrvatska je sudjelovala sa 8.457 ljudi ili 47%. Od toga je s područja Hrvatske i Slavonije 5.651, a ostali iz Dalmacije. Najveći broj iseljenika davali su pasivni krajevi – Gorski kotar, Lika, Dalmacija. Najviše ih se iselilo u Kanadu, SAD, Argentinu i Brazil. Iz Hrvatske

⁷⁵ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komote u Zagrebu za godinu 1926., Zagreb, Naklada Komore, 1927., 9, 21-22, 142-143.

su se iselile od 1918. do 1920. godine, prema podacima toga Komiteta, 28.404 osobe, a vratile su se 5.924.⁷⁶

Pored pada cijena poljoprivrednih proizvoda, poljoprivreda je bila pogođena i deflacionističkom politikom države, počevši od 1923. godine. Ona je naročito pogodila seljačku poljoprivredu, koja se ranije zaduživala pod nepovoljnim uvjetima, pa je morala dug vraćati po realnim cijenama. Deflacijskom politikom države bila je uvećana glavnica duga gotovo 50%. Zaduženo seljaštvo bilo je opljačkano, a državnim monetarnom politikom okoristio se financijski kapital. U izmijenjenim gospodarskim prilikama seljaštvo je počelo teško osjećati poreznu nejednakost i povećanje poreznih tereta. Primjena heterogenoga poreznog sistema, do 1929. godine, stvorila je mogućnost nejednakoga poreznog opterećenja u pojedinim dijelovima Kraljevine SHS. Poljoprivreda u Hrvatskoj bila je opterećena s više vrsta poreza. U Hrvatskoj, na području gdje je ranije vrijedilo mađarsko zakonodavstvo (Hrvatska i Slavonija, Međimurje), bili su zadržani osnovni porezni oblici otprije i pridodani neki novi.⁷⁷ Dakle, u prvom razdoblju, tamo negdje do 1925. godine, došlo je do povećanja poreznog opterećenja poljoprivrede uvođenjem novih poreza i prireza, i to najčešće putem financijskih zakona. Poljoprivreda je ranije bila opterećena *zemljarinom*, *kućarinom* i *tecivarinom*, a tijekom prvoga svjetskog rata uvedeni su novi izravni porezi (*dohodarina*, *porez na imovinu*, *porez na ratne dobitke*) koji su bili progresivni i neizravnim porezom (60% ratnim porezom). Svi ti porezni oblici, osim posljednjega, zadržani su i poslije rata, dapače i povećani te uvedeni novi.⁷⁸ Povećanje poreznog opterećenja bilo je opravdano tijekom rata kada je državni proračun trebao novca za ratne potrebe. Međutim, zadržavanje postojećih poreza i uvođenje novih značilo je opterećivanje poljoprivrede. Poljoprivreda je bila poslije prvoga svjetskog rata nekoliko puta više opterećena porezom nego prije rata. Prema istraživanju dr. S. Poštića, na primjeru jednoga srednjega

⁷⁶ Isto, 3, 5, 8.

⁷⁷ Stjepan Poštić, Poresko opterećenje poljoprivrede i poreska reforma, Zagreb, Udruženje agronoma u Zagrebu, 1926. Studija je dio doktorske disertacije autora pod naslovom »Istraživanja poljoprivrednih prilika Donje Podravine naročitim obzirom na seljačka gospodarstva; Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za 1928., n. dj., 77-83.

⁷⁸ Stjepan Poštić, Poresko opterećenje poljoprivrede, n. dj., 15-21. *Zemljarina* je bio porez na zemlju, koji se je plaćao na dohodak od zemlje. Iznosila je 20% čistoga katastarskog prihoda. Kod *kućarine* postojala su dva oblika, razredna i najamna. Prvu su plaćali porezni obveznici na prostorije u kojima su sami stanovali, a drugu na one, koje su davali nekome u najam. *Tecivarina* je bila podijeljena u tri razreda: tecivarinu prvog razreda plaćala je poljoprivredna služinčad, pomoćni radnici i kućna služinčad. Poljoprivrednici, koji su bili opterećeni zemljarinom i kućarinom plaćali su tecivarinu drugog razreda. Tecivarinu trećeg razreda plaćali su zakupnici zemlje, a iznosila je 10% porezne osnovice od zemlje. *Dohodarina* je uvedena tijekom rata, a nastavila se plaćati i kasnije. Ona je trebala regulirati porezne obveze prema poreznoj snazi obveznika. Izvjestan minimum dohotka bio je oprosteno od poreza. Na dohodarinu kao osnovu kasnije su bili uvedeni prirezi i porezi: državni prirez na dohodarinu; invalidski porez; 30% izvanrednog prireza i komorskog prireza. *Porez na imovinu* razrezivao se na svekoliku imovinu poreznog obveznika. I na ovaj porez kasnije su uvedeni prirezi i porezi kao kod dohodarine. *Porez na ratne dobitke* bio je uveden 1916. godine, a zadržan je i Zakonom o porezu na ratne dobitke od 17. veljače 1922. godine.

gospodarstva u Podravini od 38 k.j. zemlje ono je bilo 1924. godine tri puta više opterećeno porezom nego 1913. godine. Ono je 1913. godine moralo za porez dati 390 kg pšenice, a 1924. godine 1225 kg. Postojala je i razlika u poreznom opterećenju gospodarstava različitih veličina, koja je dolazila od velike progresije gotovo svih novozavedenih poreznih oblika. Progresiju je povećavao i utjecaj devalvacije novca, kao i umjetno preračunavanje osnovica u krunsku papirnu valutu, kako bi se ove popele do što višeg mjesta na ljestvici i tako zahvatile viši stupanj progresije.⁷⁹ U izmijenjenim okolnostima, poljoprivreda je sve teže podnosila takovo porezno opterećenje, pa se tražila izmjena poreznog zakonodavstva. Glasovi su naročito dolazili iz tzv. prečanskih krajeva, čije je gospodarstvo bilo puno više opterećeno porezom nego u drugim dijelovima zemlje. Hrvatska i Vojvodina bile su najvažniji izvor državnih prihoda. Reforma poreznog sustava postavila se već prvih godina kao vrlo krupno gospodarsko i financijsko pitanje. Ovo pitanje postalo je posebno aktualno kad se gospodarstvo našlo u krizi (1923.–24. godine). Ministarstvo financija izradilo je više osnova zakona o neposrednim porezima. Potkraj 1924. godine izrađena je treća osnova, koju je Generalna direkcija neposrednih poreza u veljači 1925. godine dostavila na mišljenje gospodarskim korporacijama i privrednim komorama. Ista direkcija sačinila je 1925. godine i četvrtu osnovu. Postojale su neprestane pritužbe gospodarstvenika s područja Hrvatske, Vojvodine i Slovenije zbog prevelikog poreznog opterećenja tih područja prema mnogo nižem opterećenju u ostalim krajevima države, naročito u Srbiji. To se pitanje našlo u Narodnoj skupštini, pa su mnogi narodni poslanici, kako iz redova opozicijskih, tako i vladajućih stranaka, tijekom 1925. godine u više navrata iznosili prijedloge, da se do donošenja novoga zakona o neposrednim porezima uvedu olakšice glede snanjanja poreza u spomenutim područjima, ali s minimalnim učinkom. Zakonom o budžetskim dvanaestinama za mjesec kolovoz-studenj 1925. godine bilo je određeno da se više ne plaća prizrez na porez na imovinu.⁸⁰ I kasnije je bilo pritužaba na nejednako porezno opterećenje. Trgovačko-obrtnička komora iz Osijeka uputila je predstavku u povodu rasprave u skupštinskom odboru o nacrtu zakona o neposrednim porezima u kojoj je, uz ostalo, tražila »da se porezna politika izmijeni i dovede u sklad s ustavnim propisima, te da prestane nesrazmjerno opterećenje pojedinih dijelova države, a osobito da se odmah odustane od daljnjega ubiranja i raspisivanja dohodarina.«⁸¹ Tijekom 1927./28. godine u tzv. prečanskim krajevima uvedena je mogućnost da porezni obveznici

⁷⁹ Stjepan Poštić Poresko opterećenje poljoprivrede, n. dj., 59.

⁸⁰ Izvještaj Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1925., Zagreb, Naklada Komore, 1926., 6–9, 143–150. Na Hrvatsku i Slavoniju (bez Srijema) otpadalo je 1925. godine 20,1% svekolikoga državnog poreza. Od državnih poreza ubranih na tom području otpadalo je na područje zagrebačke komore 80%. Zagrebačka-trgovačko obrtnička komora snosila je 16% svekolikoga državnog poreznog tereta. Na komorskom području snosio je svaki stanovnik 167,35 dinara, dok je prosječan porez po stanovniku tada u Kraljevini SHS bio 154,08 dinara, a u Srbiji samo 87,61 dinar. To znači da je svaki stanovnik na području ove Komore bio dva puta više oporezovan nego onaj u Srbiji.

⁸¹ Izvještaj Trgovačke i obrtničke komore u Osijeku o djelovanju u poslovnoj godini 1927., Osijek, Naklada Komore, 1928., 43.

moгу platiti porezne zaostatke u bonovima od zadržanih 20% vrijednosti novca prilikom zamjene krunskih novčanica.⁶²

Godina 1927. i 1928. bila je sušna, pa je to smanjilo prinos poljoprivrednih kultura, naročito kukuruza, a tako i izvoz. Pored suše, poljoprivredi je štete nanijelo i nevirijeme koje je 1927. godine zahvatilo pojedine dijelove Hrvatske. Ono je donekle pošteđjelo zapadnu Hrvatsku i Medimurje. Suša je 1928. godine bila svagdje, a naročito je pogodila pasivne krajeve Hrvatske (Hrvatsko primorje, Dalmaciju, dijelove Like, Kordun), pa je tamošnje pučanstvo dovedeno u težak položaj. Promet poljoprivrednim proizvodima na unutrašnjem tržištu bio je u opadanju. Općenito se može reći da je izvoz poljoprivrednih proizvoda rastao po količini iz godine u godinu poslije prvoga svjetskog rata, osim 1927. zbog suše. Međutim, vrijednost izvoza smanjuje se od 1926. godine. Tako je bilo i kod izvoza stoke.⁶³

Sušne godine, smanjenje izvoza poljoprivrednih proizvoda i sniženje cijena utjecalo je na smanjenje kupovne moći seljačkog pučanstva, što se osjetilo na svim područjima gospodarskoga života. Tijekom 1929. godine počela se i u Hrvatskoj pomalo osjećati gospodarska kriza koja je zahvaćala svijet. Kriza se osjećala i kod poljoprivrede. Posebno je bila zamjetna kod žitarske proizvodnje namijenjene izvozu. Cijene žitarica bile su u padu. Za razliku od razvijenih europskih poljoprivrednih zemalja (Danske, Njemačke, Nizozemske) seljak je kod nas proizvodio relativno malo, ali ni to nije mogao prodati. Kod seljačkih gospodarstava bio je zamjetljiv proces povećanja zasijanih površina, čime se nastojao povećati prinos kako bi se nadoknadili gubici, koji su nastajali zbog niskih cijena. Proces povećanja zasijanih površina bio je prisutan od 1928./29. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji tih je godina relativni prirod pšenice bio 11,1, a kukuruza 17 metričkih centi po hektaru. Prinosi po hektaru, uspoređeni s onima u zapadnoeuropskim zemljama, bili su niski. Prosječne prinose zapadnoeuropskog nivoa imala su samo krupna gospodarstva, koja su proizvodila za izvoz.

U Hrvatskoj je zbog povoljnih vremenskih prilika žetva 1928/29. godinu bila dobra u svim krajevima. Dorema žitarica u pasivne krajeve bila je minimalna. Kod nekih poljoprivrednih proizvoda, na primjer, krumpira i kupusa, bilo je u Lici i viškova, koji su se prodavali i u Zagrebu. Cijena pšenice bila je početkom 1929. godine 240–250 dinara, a potkraj te godine snižena je na 195–205 dinara.

⁶² Izvještaj Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1926., n. dj., 6.

⁶³ St. Poštić, Proizvodni troškovi i rentabilitet kulture pšenice, kukuruza i vina u godini 1928., *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda*, br. 28, listopad-prosinac 1929. Prema istraživanjima autora proizvodni troškovi prosječnih gospodarara za 1 mte pšenice u zrnu u Hrvatskoj bili su različiti i kretali su se između 247 dinara (Požega) i 435 dinara (Udbina). Cijena pšenici uoči žetve 1929. godine pala je na 200 dinara. Proizvodni troškovi 1 mte kukuruza također su bili različiti i kretali su se između 208 i 665 dinara. Prodajna cijena kukuruza za 1 mte bila je od 250 do 300 dinara. Prosječni proizvodni troškovi kod pšenice i kukuruza prosječnih gospodarara bili su mnogo veći od cijena koje su se na tržištu mogle postići; Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1928, n. dj., 9–10, 256. Za 1 tonu izvezenih poljoprivrednih proizvoda dobilo se: 1923. god. 3.540, 1924. god. 3.060, 1925. god. 2.170, 1926. god. 1.900, a 1927. god. 2.000 dinara. Za jedno grlo izvezene sitne stoke dobilo se: 1925. god. 194, 1926. god. 150, 1927. god. 133 dinara.

Izvoznici su uspjeli plasirati većinu pšenice. Poteškoća su imali oni izvoznici koji su pšenicu prevozili riječnim putem, zbog nedostatka šlepova, ali i niskog vodostaja, poglavito Save. Postignute cijene za žitarice bile su, međutim, preniske da bi poljoprivreda uz njih mogla postignuti primjerenu rentabilnost. Glede poljoprivredne proizvodnje nastale su promjene. Zamjetna je bila tendencija opadanja površina zasijanih raži, koja se zadržala uglavnom u brdovitim siromašnijim krajevima. Ona se sve više zapostavljala, jer su se i ti krajevi počeli opskrbljivati pšenicom i drugim žitima. Proizvodnja ječma i zobi također bilježi pad, jer je prijevoz konjima zamijenjen prijevoznim motornim vozilima. Nakon dvije loše godine, 1929. dobro je rodio kukuruz, ali je potražnja za njim kako na unutrašnjem tako i svjetskom tržištu bila mala, a i cijena mu je bila u padu. Početkom 1929. godine prodavao se po 280–300 dinara. Cijena mu je potkraj godine pala na 100–120 dinara. Međutim, dok su kod nas još postojale zalihe kukuruza iz 1929. godine, 1930. pojavila se na svjetskom tržištu konkurencija onoga iz Južne Amerike uz puno niže cijene. Još slabiji plasman na tržištu imali su heljda, proso i hmelj. Izvoz hmelja smanjen je 50%, a tako i njegova cijena. Suša 1927. i 1928. godine ostavila je posljedice na stočarstvo. Seljaci su prodavali stoku zbog nedostatka stočne hrane. Stoka se puno više izvozila. Posljedica je bilo brojno nazadovanje stočnog fonda. Opadanje je bilo prisutno kod svih vrsta stoke, osim koza. Najjače je bilo kod goveda i svinja. Prvima je nedostajala paša i redovita stočna hrana, a drugima kukuruz. Prezaduženi seljak nije mogao obavljati skupu stočnu hranu. On je prodavao stoku u nadi da će je kasnije, kada se prilike poboljšaju, ponovno nabaviti. Obilje stočne hrane tijekom 1929. godine pozitivno je utjecalo na stočarstvo. Naročito se povećao broj svinja. Seljak je imao više računa uzgajati svinje, nego prodavati kukuruz. Zbog obilne žetve i prilika na svjetskom tržištu kukuruzu je cijena pala oko 60% do 70%. Tih sušnih godina jače je stradalo stočarstvo u onim krajevima Hrvatske koji su sloveli kao središta određenih grana stočarstva. Godine 1929. bio je relativno povoljan izvoz stoke, a tako i cijene. Stoka iz Hrvatske najviše se izvozila na tradicionalno talijansko tržište. Nekoliko ranijih godina, a tako i 1929. izvoz stoke na austrijsko tržište bilježio je pad zbog protekcionističke politike, koja je imala za cilj intenzivnije razvijanje austrijskog stočarstva. Austrija je nastojala postići reviziju trgovačkih ugovora s podunavskim zemljama, te je kontingentiranjem i drugim carinsko-političkim mjerama, a također i veterinarskima, suzbijala uvoz stoke, pa tako i one iz Hrvatske. Hrvatski izvoz stoke sukobljavao se na europskom tržištu s konkurencijom Mađarske i Rumunjske. Opadanje stočarstva u Hrvatskoj imalo je posljedica u industriji mesnih preradevina, te na proizvodnju mlijeka. Zbog smanjenog broja krava osjećala se 1929. godine nestašica mlijeka u Zagrebu. Ono se dovozilo iz Osijeka, Đakova i Slovenije. Porast je bilježilo peradarstvo. Perad se iz Hrvatske izvozila na talijansko i njemačko tržište, a preko Italije i u Španjolsku.⁸⁴

⁸⁴ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929., n. dj., 333–338, 342–346. Napominjemo da se tada Jugoslavija po prinosu pšenice od prosječno 11,5 mtc po 1 ha nalazila među europskim državama na dvadesetome mjestu. Vidi: Lj. Prohaska, n. dj., 325.

Zakonska osnova o reformi neposrednih poreza na zemlju bila je predmetom kritike od strane poljoprivrednika, ali su njezini principi unatoč tome ozakonjeni. *Zakon o neposrednim porezima* donesen je 8. veljače 1928. godine, a stupio je na snagu 1. siječnja 1929. godine. Značilo je to izjednačenje poreznog sustava u Kraljevini SHS.⁸⁵

Vlada je već u početku bila prisiljena sniziti porezni ključ poreza na zemlju, jer je Zakonom bio utvrđen previsoko, a isto vrijedi i za poreznu progresiju. Prva novela bila je 28. ožujka 1929. godine, kojom je utvrđena osnovna stopa zemljarine 12%. Ova stopa prvotno nije bila određena, već je ostavljeno da je kasnije odredi zakon, jer je prije toga trebalo utvrditi čisti katastarski prihod. Progresivna ljestvica dopunskog poreza zemljarine snižena je pa se kretala između 2% i 12%, umjesto ranijih 2% do 17%. Nešto je bilo suženo oslobađanje od plaćanja kućarine za zgrade zemljoradnika. Kućarini su potpadale sve zgrade u onim mjestima gdje je bilo sjedište kotara ili koje je imalo više od 5.000 stanovnika. Bile su donesene i izvjesne načelne odredbe glede samoupravnih prireza, što prvobitnim tekstom zakona nije bilo regulirano. Ova novela Zakona o neposrednim porezima imala je retroaktivno djelovanje i vrijedila je od 1. siječnja 1929. godine.⁸⁶ Druga novela Zakona o neposrednim porezima od 14. lipnja 1929. godine isključivo se ticala dopunskog poreza zemljarine. Ona je predviđala regresivno smanjivanje toga poreza za one zemljoradnike koji su u kućanstvu imali više od pet članova, a sami su obrađivali zemlju.⁸⁷ Do promjena je došlo i kod državne trošarine *Zakonom od 10. travnja 1929. godine o izmjenama i dopunama u Zakonu o državnoj trošarini, taksama i pristojbama* od 27. lipnja 1921. godine.⁸⁸ Zakonom je bilo određeno da se trošarina na vino i rakiju plaća u cijeloj državi, jer se prije toga nije plaćala u Srbiji i Crnoj Gori. Povećana je općenito državna trošarina na vino, a istodobno je bila ukinuta trošarina na fina vina i mošt. Ovaj Zakon stupio je na snagu 15. travnja 1929. godine. U svezi s reformom neposrednih poreza bila je reorganizirana financijska uprava najprije na osnovi *Uredbe o organizaciji financijske struke i službe*, od 9. listopada 1928. godine.⁸⁹ Nakon podjele zemlje na devet banovina i područje grada Beograda 1929. godine reorganizirala se i financijska uprava na osnovi *Zakona o organizaciji financijske uprave* od 7. prosinca 1929. godine.⁹⁰ Reorganizacije su imale, uz ostalo, za cilj i povećanje djelatnosti rada tih organa i pribavljanje što više novca državnom proračunu.

Gospodarska kriza pogodila je hrvatsko gospodarstvo u razdoblju od 1930. do 1934. godine. Ona se pojavila kod nas godinu dana kasnije nego u razvijenim kapitalističkim zemljama. Kriza je u različitoj mjeri i obliku došla do izražaja u svim područjima gospodarstva. Zbog mehanizacije poljoprivrede u preko-

⁸⁵ *Službene novine*, br. 28, 12. II. 1928.

⁸⁶ *Službene novine*, br. 75, 30. III. 1929.; *Narodne novine*, br. 78, 3. IV. 1929.

⁸⁷ *Službene novine*, br. 143, 21. VI. 1929.; *Narodne novine*, br. 144, 25. VI. 1929.

⁸⁸ *Službene novine*, br. 87, 13. IV. 1929.; *Narodne novine*, br. 90, 17. IV. 1929.

⁸⁹ *Službene novine*, br. 244, 20. X. 1928.

⁹⁰ *Zakon o organizaciji financijske uprave* od 7. prosinca 1929., *Službene novine*, br. 290, 10. XII. 1929.

morskim zemljama proizvodnja žitarica znatno je uvećana, pa je na svjetskom tržištu nastala konkurencija i pad cijena. To je teško pogodilo poljoprivredu Europe, a tako i Hrvatske. Cijene žitaricama bile su toliko snižene da je rentabilnost poljoprivredne proizvodnje u Europi, a dakako i kod nas, gdje mehanizacija nije bila u tolikoj mjeri provedena, doveden u pitanje. U gospodarskoj politici više zemalja bile su prisutne autarhične tendencije. Neke europske zemlje uvoznice naših poljoprivrednih proizvoda, ranije, a naročito u vrijeme krize, nastojale su povećati vlastitu proizvodnju hrane i industrijskog bilja. One su svoju proizvodnju nastojale zaštititi različitim mjerama (carine, uvozni kontingenti, devizne restrikcije i slično). Ograde i ograničenja postojali su u međunarodnoj razmjeni dobara iz godine u godinu sve veći, a sve radi zaštite nacionalnoga gospodarstva i proizvodnje ove ili one zemlje. Sa strane nekih zemalja, poglavito Velike Britanije, postojala su, doduše, i nastojanja za uvođenjem slobodne trgovine. Pokušalo se pronaći rješenje glede stanja stvorenoga krizom.⁹¹ Stanje na svjetskom tržištu odrazilo se i na hrvatsko gospodarstvo, koje više nije moglo izvesti sve raspoložive viškove poljoprivrednih proizvoda. Gomilale su se zalihe neprodanih poljoprivrednih proizvoda i padale cijene. Kriza je izazvala osjetno smanjenje izvoza nekih poljoprivrednih proizvoda iz Hrvatske: pšenice, kukuruza, peradi, jaja, voća, sitne stoke, svinja i svježeg mesa. Orijentacijski možemo vidjeti od kolike je važnosti bio izvoz poljoprivrednih proizvoda za Hrvatsku iz podataka o udjelu u izvozu. Podaci se odnose na područje zagrebačke željezničke direkcije u svekolikom izvozu iz tadašnje Kr. Jugoslavije. Ovo područje imalo je sljedeći udio: pšenično brašno 70%, vino 81%, grah 26%, svježe voće 24%, povrće 32%, goveda 53%, konji 44%, svinje 7%, perad 15%, meso 15%, jaja 46% i mast 39%. Unutrašnje tržište za plasman poljoprivrednih proizvoda bilo je usko, jer je pretežit dio pučanstva živio od poljoprivrede. Stoga je veliko značenje imala mogućnost izvoza poljoprivrednih proizvoda, ali kada je ona u vrijeme krize smanjena, to je djelovalo na povećanje konkurencije na unutrašnjem tržištu i na pad cijena.

Poljoprivreda, a posebno ona seljačka, našla se u teškoćama. Cijene su počele naglo padati, stajale su ostale prazne jer se ranijih godina smanjeni broj stoke nije mogao tako brzo popuniti, oranice su zbog pomanjkanja gnojiva davale slabiji urod. Poljoprivrednici su se opet morali početi zaduživati, no novac se mogao dobiti samo uz takove kamate kakove poljoprivreda nije mogla snositi. Javni tereti postajali su od dana do dana sve veći, a pad cijena industrijskih i obrtničkih proizvoda nije išao usporedo s padom cijena poljoprivrednih proizvoda, naprotiv, disparitet je postajao svakog dana sve veći. Poljoprivrednici su baš ra-

⁹¹ V. Stojković, Konferencija agrarnih država u Bukureštu i Varšavi, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede*, br. 32, listopad-prosinac, 1930. U Ženevi je u veljači 1930. godine održana konferencija industrijskih zemalja srednje i zapadne Europe uvoznica poljoprivrednih proizvoda. Poslije konferencije većina zemalja sudionica povisila je carine i pojačala administrativne mjere prilikom uvoza poljoprivrednih proizvoda i nastavila još više poticati vlastitu proizvodnju. Reakcija na to bila je težnja za približavanjem agrarnih država Europe, u zajedničkom traženju izlaza iz situacije u kojoj su se našle. U svezi s tim bile su održane konferencije tih zemalja tijekom srpnja i kolovoza 1930. godine, i to dvije u Rumunjskoj i jedna u Poljskoj, a na njima su sudjelovali i predstavnici Kr. Jugoslavije.

nijom konjunkturu za njihove proizvode postali manje otporni da odole teškom stanju koje je sa sobom donijela kriza. Opterećenje poljoprivrede, odnosno zemljišnog posjeda javnim teretima bilo je previsoko. Dok su se drugi porezni subjekti i objekti oporezivali prema stvarnim prihodima, kod oporezivanja zemljišnog posjeda služila je osnovica, proračunana na temelju cijena poljoprivrednih proizvoda u vrijeme od 1. srpnja 1925. do 30. lipnja 1926. godine. Te su cijene u međuvremenu pale u prosjeku 46%, a glavni proizvod – pšenica – čak 59%. Poljoprivredu nije toliko pritiskao državni porez, čija je stopa u međuvremenu bila tri puta snižena, koliko samoupravni prirezi. Oni su bili od godine 1925. povišeni oko 1.200%, što poljoprivreda nije mogla snositi. Tako se, na primjer, na području grada Osijeka plaćalo za 1 jutro prvorazredne oranice na ime javnih tereta 386 dinara, što je vrijedilo, po prosječnoj cijeni pšenice od 120 dinara za mtc, 321 kg pšenice.⁹²

Poljoprivredna kriza u svijetu, naročito ona žitarska, pogodila je posebno istočne žitorodne krajeve Hrvatske (Slavoniju i Baranju), koje su bile veliki izvoznici. Pored krupnih posjeda bila je pogođena i seljačka poljoprivreda. Međutim, treba reći da je dijelom uzrok što se naši poljoprivredni proizvodi u svijetu nisu tražili i to što nisu uživali najbolji glas. Proizvodnja je kvalitativno nazadovala, što je također dijelom bilo posljedica agrarne reforme. Tražile su se kvalitetne vrste. Međutim, za poljoprivredu su bile rentabilnije one koje su davale veći prihod. Razlika u cijeni između kvalitetnih i rodnih vrsta nije bila u razmjeru između njihova prosječnog prihoda. Proizvodnja pšenice u uvjetima krize ne da nije bila rentabilna, već je bila pasivna. Prema proizvodnim troškovima, bez zemljišne rente i ukamaćenja obrtne glavnice, od prosječno 1.200 dinara, čisti prihod po kat. jutru iznosio je najviše oko 980 dinar. U takovim prilikama za biljnu, naročito žitarsku proizvodnju, bila je pokrenuta akcija da se pšenicom zasiju manje površine, te da se preusmjeri na stočarstvo i proizvodnju krmnoga bilja. Međutim, čim se počelo forsirati stočarstvo, počele su padati cijene stoci i stočnim proizvodima. Uz to, nama susjedne zemlje uvoznice naših stočarskih proizvoda počele su unapređivati svoje stočarstvo i štiti ga. Izvoz u te zemlje bio je otežan zbog visoke uvozne carine, ali i strogih veterinarskih propisa, a na našim tradicionalnim tržištima povećala se konkurencija. Tako se, na primjer, na austrijskom tržištu kao naš konkurent pojavila Njemačka, u koju smo ranije izvozili stoku.⁹³

Problem niskih cijena poljoprivrednih proizvoda i smanjenje kupovne snage seljačkog pučanstva država je pokušala riješiti raznim mjerama, među kojima i

⁹² Mijo Mirković, Zavisnost naše privrede od stranih tržišta, *Danas*, Beograd, br. 4, travanj 1934.; Rudolf Bičanić, Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija, Zagreb, vlastita naklada, 1939., 25–26. Područje zagrebačke željezničke direkcije činile su sve željezničke pruge od Zaprešića i Karlovca na zapadu do Slavenskog Broda i Vinkovaca na istoku, a ovamo su bile priključene splitska i banjalučka pruga. Područje istočne Slavonije nije bilo uključeno.

⁹³ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku o općem gospodarskom stanju i privrednim prilikama na njenom području u godini 1930., n. dj., 12–14. Poglavlje o stanju poljoprivrede uredio je Branko Altgajer, tajnik Poljoprivrednog udruženja u Osijeku.

osnivanjem posebnog društva za izvoz tih proizvoda, monopoliziranjem vanjske, a kasnije i unutrašnje trgovine pšenicom i raži, te pšeničnim brašnom, otkupljivanjem žetvenih viškova u pšenici po višoj cijeni na teret države. Godine 1931. osnovano je *Privilegirano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije* (PRIZAD). Ono je trebalo posredovati u trgovini žitaricama i omogućiti njihov lakši plasman na svjetskom tržištu. Društvo je imalo glavnu zadaću da prodaje pšenicu u inozemstvo, a bilo je ovlašteno i za unutrašnju trgovinu. Uz osnivanje društva zakonom od 27. srpnja 1931. godine uveden je žitni monopol, prema kojemu je izvoz i uvoz svih vrsta pšenice, raži i pšeničnog brašna bilo isključivo pravo države, a ona ga je trebala realizirati preko spomenutoga društva. Privatna inicijativa u trgovini poljoprivrednim proizvodima (u prvom redu žitaricama) ustupila je mjesto državnoj kontroli. Osnivanjem toga društva i monopolnim položajem u vanjskoj trgovini žitaricama država je ostvarila jedan od najjačih prodora državno-monopolnoga kapitalizma u gospodarstvo. Cijene žitaricama regulirane su zakonskim putem i bile su više od svjetskih cijena. Država je tom društvu stavila na raspolaganje novac kojim je trebalo otkupljivati žitarice. Dana 15. travnja 1930. godine donesen je *Zakon o vanrednom kreditu za organiziranje izvoza poljoprivrednih proizvoda*. Godine 1931. određena je cijena pšenice, koja je mogla biti najmanje 160 dinara za 100 kg. Zemljoradničkoj zadruzi, trgovcu ili posredniku moglo se platiti najmanje 163 dinara za 100 kg. Međutim, uveden žitni režim nije postigao ciljeve. Pšenica se prodavala ispod propisane cijene. Došlo je do prekida rada legalne trgovine i mlinova. PRIZAD je do kraja 1931. godine otkupio oko 3,700.000 mtc pšenice. Od toga je bilo prodano oko 54%, a ostalo je ležalo neprodano u žitnim skladištima Budimpešte, Bratislave, Beča, a dio u šlepovima u zemlji i u svijetu. Pšenica se prodavala uz nižu cijenu, i to 100 kg za manje od 100 dinara. Društvo je imalo velike gubitke. Kukuruz je također bilježio pad cijena. Izvoz je bio manji prema 1930. godini za 55% po količini i 63% po vrijednosti.⁹⁴ Uzroci neuspjeha toga društva, osim u situaciji na svjetskom tržištu, nalazili su se u raznim zloupotrebama, korupciji i aferama u društvu. Poslovanje PRIZAD-a oštetilo je pasivne krajeve Hrvatske, koji su morali kupovati pšenicu po visokim cijenama. Od intervencije države na tržištu žitarica koristi su imali samo krupni proizvođači, razni posrednici i špekulanti.

Pšenica je 1930./31. godinu dobro rodila, ali je prinos kukuruza, graha, krumpira i kupusa bio naročito loš u pasivnim krajevima Hrvatske. Stoga je pomoć pučanstvu bila potrebna i u nekim inače bogatijim krajevima Savske banovine. Pomoć je naročito bila potrebna Hrvatskom zagorju, Kordunu i Lici. Dva potonja kraja bili su i inače siromašniji poljoprivrednim proizvodima, pa su se mogli prehraniti samo za vlažnih godina. Za sušnih godina morali su uvoziti hranu. Kukuruz se ranijih godina za te krajeve nabavljao u Međimurju, a pošto je 1931. tamo bila suša, dovezio se iz istočnih žitorodnih krajeva.

Prilike za izvoz stočarskih proizvoda nisu bile povoljne. Cijene stoke 1931. godine su padale. Kod goveda su bile niže 50% nego prethodne godine, a promet

⁹⁴ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931., Zagreb, Naklada Komore, 1932., 46-47, 300, 304.

je bio manji. Nedostatak stočne hrane i nemogućnost prodaje žive stoke, pa i uz niske cijene, prisililo je seljaštvo da samo kolje stoku i prodaje meso, ne samo suseljanima nego i u obližnjim mjestima i u gradovima. Izvoz goveda pao je po količini i po vrijednosti. Na talijanskom tržištu sukobljavali smo se sa konkurencijom Rumunjske i Mađarske. Porastao je jedino nešto izvoz svinja, ali je postignuta vrijednost bila manja. I tu je došlo do kontingentiranja na austrijskom, kao glavnom tržištu, i do konkurencije.⁹⁵

Jugoslavenski uvoz 1932. godine prema onom 1929. godine pao je po vrijednosti 62,35%, a po količini 47,34%. Istodobno je izvoz pao 61,43% po vrijednosti i 54,01% po količini.⁹⁶ Vanjska trgovina je jače nazadovala po vrijednosti nego prema izvezenim količinama, što je bilo posljedica snažnog pada cijena poljoprivrednih proizvoda. Europske zemlje u koje su se prije iz Hrvatske izvozili drvo, žito i stoka ograničavale su uvoz bilo kontingentiranjem ili deviznim propisima, koji bi ionako bio smanjen i zbog manjeg opsega građevinske djelatnosti i smanjenja kupovne moći pučanstva u tim zemljama. Već u kampanji 1930./31. godinu cijena pšenice je toliko pala da nije pokrivala troškove proizvodnje. Vlada je intervenirala i premijama je pomogla izvoz, ali se sve proizvedene količine nisu mogle plasirati. Žetva je bila povoljan 1931./32. godinu, ne samo kod nas nego i u svijetu. Ona je bila povoljna u europskim zemljama, ali i u preoceanima, a svugdje su postojale i ranije zalihe. Intervenirala je država pa je određena viša cijena za pšenicu od one na srednjoeuropskim tržištima. Početkom izvozne kampanje cijena pšenice je počela padati zbog obilnog prinosa, ali i zbog zaliha. Isplata pšenice proizvođačima nije se obavljala redovito. Zakonom od 29. ožujka 1932. godine ponovno je uvedena slobodna trgovina pšenicom na unutrašnjem tržištu. Izvoz i uvoz svih vrsta pšenice, raži i pšeničnog brašna zadržala je država, koja ga je i dalje obavljala preko PRIZAD-a. Zakon je odredio cijenu pšenice i način isplate. Bio je određen paušal za mlinove, osim seljačkih vodenica, te utvrđeni kriteriji što se sve smatra seljačkim mlinom (vodenicom).⁹⁷

Prisutan je bio i snažan pad izvoza drva. Ono je uz poljoprivredne proizvode činilo značajnu stavku u izvozu iz Hrvatske. To je važno i glede seljačkih gospodarstava, koja su dopunskim radom u šumama i šumskoj industriji stjecala dio prihoda.⁹⁸

Seljaci su, zbog niskih cijena poljoprivrednih proizvoda, prestali biti ozbiljnim potrošačima. Kupovali su samo prijeko potrebno. Promet u trgovinama zbog pomanjkanja kredita i gotovine znatno je pao. Trgovci koji su radili sa zemljo-

⁹⁵ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931., n. dj., 310–311.

⁹⁶ *Statistika spoljne trgovine Kraljevine*, knj. VIII., Beograd, Državna štamparija, 1939.

⁹⁷ *Službene novine*, br. 74, 31. III. 1932.; Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1932., Zagreb, Naklada Komore, 1933., 26. Iz sastava Komore izdvojio se 20. prosinca 1932. godine obrtnički odsjek i osnovao Obrtničku komoru s istim teritorijalnim djelokrugom.

⁹⁸ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930–1934. godine*, *Radovi*, br. 8, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, 1976., 264.

radnicima – a ovi su tako reći preko noći prestali biti platiocima i potrošačima – našli su se u teškom položaju. Stari dug prema seljaku postao je neutjerljiv, a 6-postotna kamata plaćala se slabo ili, bolje rečeno, nikako. Suočeni s takovim stanjem, trgovci su seljaku morali uskratiti daljnji kredit. Seljaci su morali ipak kupovati nužne stvari, ali sada za gotovinu. Vlasnici štednih uloga nisu mogli doći do svoga novca zbog zamrzavanja uloga. Novac izvađen iz banaka slabije se trošio i tezuriran je. Povlačenje novca iz prometa i njegovo tezuriranje u privatnim rukama smanjilo je mogućnost za rad industrije, obrta, prometa i drugih djelatnosti, što je kao posljedicu imalo povećanje nezaposlenosti. Smanjila se mogućnost zapošljavanja seljaka izvan poljoprivrede. Mnogi zaposleni seljaci izgubili su posao u gradu, pa su se morali vratiti na selo, gdje su povećali ionako veliku agrarnu napućenost. U vrijeme gospodarske krize pogoršali su se uvjeti pod kojima su seljaci obrađivali tuđu zemlju u zakupu, napolici ili sličnim odnosima. Kod napoličarstva seljak je uzetu zemlju obrađivao najčešće svojim inventarom, a plodove je dijelio s vlasnikom zemlje na pola, na četvrtinu ili manje, zavisno od pogodbe. Pod pritiskom siromaštva seljak je, da bi dobio zemlju na obrađivanje, morao dati vlasniku zemlje i višak radne snage. Tako su, na primjer, seljaci u Hrvatskom zagorju (u kotarevima Klanjec i Stubica) tridesetih godina najprije davali dva težaka, kasnije 10 do 15 po jutru zemlje, a uz to i razne darove. Sve kategorije poljoprivrednih radnika također su u vrijeme krize sve teže nalazile posao, a on je bio i manje plaćen.⁹⁹

U vrijeme gospodarske krize smanjilo se naglo i iseljavanje iz Hrvatske u prekomorske i europske zemlje. Ono se smanjilo već tijekom 1929. godine, jer su neke zemlje ograničile tada, ali i ranije useljavanje. SAD su ograničile useljavanje već nakon prvoga svjetskog rata. Tu se prije iseljavalo dosta stanovnika Hrvatske, posebno iz njezinih pasivnih dijelova. Iseljavanje je stoga bilo usmjereno i na druge zemlje, i to naročito Južnu Ameriku i Australiju. Kanada i Australija su također počele otežavati useljavanje u godinama prije gospodarske krize, a kasnije je bilo samo pojačano. Razlog za smanjeno iseljavanje bio je i u tome što su potencijalni iseljenici teže dolazili do novca za putne i druge troškove. Iz Hrvatske se privremeno iseljavalo i u europske zemlje: Francusku, Njemačku, Belgiju, Luksemburg i Nizozemsku. U potrazi za poslom u Francusku je poslije prvoga svjetskog rata iselilo dosta nezaposlenih šumskih radnika iz Gorskoga kotara. Oni su tamo pod dosta teškim uvjetima radili poljoprivredne i šumske poslove. Postojala su i posebna društva, koja su vrbovala naše radnike za odlazak u Francusku, ona su puno obećavala, a od toga se malo ostvarilo. Iseljenici u Njemačku najviše su se zapošljavali u ruhrskom rudarskom području. Među iseljenicima iz tadašnje Kraljevine Jugoslavije bilo je najviše onih iz Hrvatske, i to upravo seljaka. Brojno je i vraćanje, i to naročito u godinama gospodarske krize, kada su neki naši iseljenici u zemljama useljenja ostali bez posla.¹⁰⁰ Iseljavanje iz Hrvatske doseglo je najnižu razinu 1932. godine u vrijeme vrhunca gospodarske krize u svijetu. Iz Savske i Primorske banovine

⁹⁹ Rudolf Bičanić, *Novo kmetstvo...*, *Kako živi narod*, n. dj., 15–16.

¹⁰⁰ Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929., n. dj., 16; Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931.; n. dj., 16.

iselile su se u prekomorske zemlje u razdoblju od 1929. do 1934. godine 26.384 osobe, a na to područje u istom vremenu vratilo se 20.919 osoba. U ove dvije banovine vratilo se: 1930. god. 3.121, 1931. god. 5.061, 1932. god. 3.817 i 1933. god. 1.712 osoba iz europskih zemalja.¹⁰¹ Zemljoradnici su se najviše iseljavali. Oni su u Savskoj banovini činili 1930. godine 50,1%, a u Primorskoj banovini 61,1%. Nemogućnošću iseljavanja bili su naročito pogođeni oni krajevi Hrvatske koji su davali najviše iseljenika i gdje je postojala tradicija u iseljavanju (Dalmacija, Hrvatsko primorje, Lika, Gorski kotar, otoci).¹⁰²

U vrijeme kada je poljoprivreda već bila snažno zahvaćena krizom i kada je teško mogla udovoljavati raznim obvezama, među njima i onima porezima, izmijenjen je Zakon o neposrednim porezima (25. ožujka 1932. godine). Zakonom je bila smanjena zemljarina sa 12% na 10%. Plaćanje zemljarine bili su oslobođeni svi koji su posadili nove voćnjake – mladice jabuka, krušaka, oraha, badema, lješnjaka ili nekoga drugoga plemenitoga voća na šest godina, a oni koji su podigli maslinike na 20 godina.¹⁰³

Nemogućnošću izvoza poljoprivrednih proizvoda povećala se konkurencija na unutrašnjem tržištu, što je dovelo do daljnjeg pada cijena. Cijene poljoprivrednih proizvoda na veliko imale su najnižu razinu 1933./34. godinu. Tih su godina cijene ratarskih proizvoda bile niže 42,8%, a stočarskih 44,6% nego 1926. godine. Seljaci su bili pogođeni neskladom cijena na veliko i malo. Proizvođači su dobivali za prodanu pšenicu i kukuruz 1933./34. godinu samo 60–65% cijena iz vremena konjunktura. Pad cijena žitarica nije jednako pogodilo sve poljoprivredne proizvođače u Hrvatskoj. Više su bili pogođeni oni u žitorodnim krajevima, a mnogo manje oni koji su proizvodili samo za vlastite potrebe. Položaj seljaka u pasivnim krajevima nije se poboljšao sniženjem cijena žitaricama. Tamo su cijene pšenice i kukuruza bile od 20% do 100% više nego u proizvođačkim krajevima.¹⁰⁴

Padom cijena stoke i stočarskih proizvoda i poteškoćama izvoza u nama susjedne zemlje, u vrijeme gospodarske krize, bili su pogođeni naročito seljaci u onim dijelovima Hrvatske gdje su uzgajali stoku za izvoz kao, na primjer, u kotarevima: Varaždin, Garešnica, Sisak, Križevci, Zelina, Novi Marof, Bjelovar i Pakrac. Treba reći da su mnoga sitna i mala gospodarstva u Hrvatskoj ostvarivala značajne novčane prihode upravo od prodaje stoke. To naročito vrijedi za moslavačko-bilogorsko područje, Hrvatsko zagorje, Pokuplje, Baniju, Kordun, a djelomično i za Liku i Gorski kotar.¹⁰⁵

Gospodarska je kriza samo zaoštrila probleme koji su otprije postojali u proizvodnji vina. Vinarsko područje Hrvatske 1918. godine odsječeno je od svojeg ranijeg tržišta, Austro-Ugarske Monarhije, a na unutrašnjem je tržištu dobilo konkurenciju u dobrim vinima iz drugih krajeva Kraljevine Jugoslavije. Vино-

¹⁰¹ Većeslav Holjevac, Hrvati izvan domovine, Zagreb, Matica hrvatska, 1968., 62. O hrvatskom iseljeništvu vidi radove dr. Ivana Čizmića.

¹⁰² Marijan Maticka, n. dj., 320–324.

¹⁰³ *Službene novine*, br. 70, 26. III. 1932.

¹⁰⁴ Marijan Maticka, n. dj., 294–299, 302–304.

¹⁰⁵ Isto, 306.

gradarstvo, a tako i maslinarstvo pokazivali su nazadovanje u usporedbi sa stanjem kakovo je bilo prije prvoga svjetskog rata.¹⁰⁶

Poljoprivreda se postepeno počela oporavljati poslije 1933. godine. No, oporavak je bio izraženiji tek u godinama uoči drugoga svjetskog rata, kada je izvoz povećan radi stvaranja ratnih zaliha. No, i tada je bilo raznih problema kod izvoza, a i glede plaćanja.

Prilike na selu u onim našim krajevima koji su poslije prvoga svjetskog rata došli pod talijansku vlast bile su drukčije nego u ostalom dijelu Hrvatske. Položaj tih krajeva bio je specifičan kako s političkog, tako i s gospodarskog aspekta. Poljoprivreda u tim krajevima razvijala se prije 1918. godine pod sasvim drugim okolnostima. Poljoprivredni proizvodi izvozili su se na prostrano tržište Austro-Ugarske Monarhije. Tako su se, na primjer, poljoprivredni proizvodi iz Istre izvozili na tržište u njezinu zaleđu. Oni su nadopunjavali asortiman toga tržišta specifičnim proizvodima kao, na primjer, vinom, voćem i povrćem. U okviru talijanskoga gospodarskog sustava poljoprivreda u našim krajevima pod talijanskom vlašću biva suočena s konkurencijom talijanskih proizvoda. Seljačkoj poljoprivredi suprotstavio se kao konkurent krupni talijanski proizvođač, koji ga je postupno potiskivao s tržišta. Znatna dio poljoprivrednih proizvoda plasirao se ranije u gradovima, ponajviše u Puli, koja je bila ratna luka, s velikim brojem osoblja, a tu je bilo i brodogradilište. Kada su ti veliki potrošači otpali, nije bilo zamjenskog tržišta za poljoprivredne proizvode. Poljoprivreda u tim našim krajevima morala se prilagoditi novim tržišnim uvjetima i gospodarskoj politici talijanskog režima. Najviše poteškoća imalo je vinogradarstvo, zbog gubitka ranijeg tržišta, konkurencije talijanskih vina i pada cijena. Zakonom o vinu talijanske su vlasti nastojale istarske seljake prisiliti da napuste vinogradarstvo i da se preorijentiraju na uzgoj drugih poljoprivrednih kultura, u prvom redu žitarica. Talijanski zakon o vinu zabranjivao je prodaju vina s manje od 10% alkohola. Ta je mjera posebno pogadala vinogradare u našim krajevima. Cijena vinu je padala. Prvih godina nakon talijanske okupacije cijena vinu bila je 400 lira po hektolitru, a u vrijeme krize 1929. godine pala je na 160-180, 1930. na 90-120, a 1932. godine na samo 60-80 lira. U nekim istarskim mjestima (Žminju, Lovreću, Novoj Vasi) vino se prodavalo i po nižim cijenama, i to za 30-37 lira. Proizvodnja vina u Istri je smanjena. Godine 1931. proizvedeno je 34% vina manje nego 1912. godine. Smanjena je i proizvodnja kukuruza, a znatnije je porasla kod pšenice i krumpira. Prosječna proizvodnja pšenice 1931. godine uspoređena s onom 1912. godine porasla je 34%. U istom razdoblju smanjena je proizvodnja maslinova ulja za 2/3, krmnog bilja za 1/3, povrća za 1/2, a voća za 1/3.¹⁰⁷

Selo i poljoprivreda u Istri našli su se u posebno teškom položaju u vrijeme gospodarske krize. Najteže je bilo 1931. i 1932. godine. Seljaci u cijeloj Istri

¹⁰⁶ Rikard Fuchs, Vinska kriza u Jugoslaviji, Zagreb, 1931., 6; Vladimir Stipetić, n. dj., 69-74; St. Ožanić, Proširenje gajenja stolnoga grožđa, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda*, br. 23, srpanj-rujan 1928., 120-121. U nekim krajevima Hrvatske gajili su se rodni hibridi (direktor), što je također štetilo plasmanu naših vina.

¹⁰⁷ Ettore Poropat, *Gospodarski razvitak, Istra, prošlost-sadašnjost*, Zagreb, Binoza - Epoha, 1969., 204-205.

živjeli su teško. Seljačka poljoprivredna gospodarstva bila su prezadužena. Dug poljoprivrednika u Istri bio je 1931. godine tri puta veći od svekolike vrijednosti poljoprivredne proizvodnje te godine. Poljoprivreda Istre bila je opterećena tri puta većim porezom nego u ostalim dijelovima Italije, a pet puta više nego u Kraljevini Jugoslaviji. Na selu je postojalo veliko siromaštvo, masovna pojava gladi, propadanje malih posjednika. Velik broj prezaduženih seljačkih posjeda prodan je putem dražbe. Tako je u Istri u razdoblju od 1924. godine do 1940. godine prodano više od 7.000 posjeda seljaka radi naplate poreza i ostalih dugova. Fiskalna politika talijanskog režima imala je za posljedicu, na jednoj strani, povećanje broja krupnih posjeda, a na drugoj je stvorila veliki broj razvlaštenih i upropaštenih seljaka koji, da bi preživjeli, obrađuju često i bivšu svoju zemlju, ali sada kao koloni ili napoličari ili poljoprivredni djelatnici. Broj krupnih posjeda naročito se povećao na području Poreštine, Puljštine i Bujštine. U Istri bio je smanjen ukupni broj malih seljačkih posjeda. Neki seljaci koji su ostali bez zemlje zaposlili su se u raškim ugljenokopima, jer je Italija favorizirala proizvodnju ugljena, a dosta ih se iselilo.¹⁰⁶

ZUSAMMENFASSUNG

DAS KROATISCHE DORF 1918-1934 - DER WIRTSCHAFTLICHE ASPEKT

In der Studie sind alle für die Erfassung der Bedingungen auf dem Land zwischen 1918 und 1934 relevanten Fragen bearbeitet worden. Räumlich erfaßt die Arbeit den gesamten Raum Kroatiens von Slawonien bis Istrien und Dalmatien, und somit ist dies die erste Arbeit, die dieses Gebiet erfaßt, denn bisher beschäftigten sich die Arbeiten entweder nur mit dem nördlichen Kroatien oder mit Istrien oder mit Dalmatien, oder wiederum nur mit administrativen Einheiten (Banschaften, Regionen und Bezirken). Im ersten Teil der Arbeit ist von der zu großen Bevölkerungsdichte auf dem Land die Rede, von den zu kleinen Besitzen und vom Zustand der Landwirtschaft. Es wird eine demographische Analyse vorgenommen, die auf den hohen Anteil der Landbevölkerung innerhalb der Gesamtbevölkerung und auf die zu große Bevölkerungsdichte im Agrarbereich verweisen. Die Landbevölkerung machte 1921 72,6% der Gesamtbevölkerung aus, im Jahr 1931 sank dieser Anteil auf 69,5%. Die zu hohe Bevölkerungsdichte auf dem Land zeigt sich in Klein- und Kleinstbesitz, in ungenügender Ernährung und in unzureichender Nutzung der Arbeitskraft. Besitze von 5 Ha Land bildeten mit 78% allen Landbesitzes den Hauptanteil, und sie verfügten über 40,1% des gesamten bebaubaren Landes. Unter allen diesen Gütern gab es 41,7% Kleinstbesitze, die weniger als 2 Ha hatten. Es wurde die Situation nach der Landreform und die Situation der Bauern analysiert. In Kroatien waren die Bauern durch die Schaffung des jugoslawischen Staates auf verschiedene Weise betroffen, und sie begriffen sehr rasch, daß ihre Lage in diesem neuen Staat weitaus schlechter war als im alten Staat. Denn die Last der Organisation des neuen Staates wurde auf die

¹⁰⁶ Herman Buršić, *Gospodarske prilike istarskog sela između dva svjetska rata i asimilacija »inorodaca«*, *Zbornik Pazinski memorijal*, br. 9, Pazin, Katedra Čakavskog sabora, 1979., 169-185; Ettore Poropat, *Gospodarske prilike u Istri od svjetske ekonomske krize do 1941. godine*, *Zbornik Pazinski memorijal*, br. 3, Pazin, 1972., 90-95; Isti, *Gospodarski razvitak*, n. dj., 204-205.

Landbevölkerung jenseits der Donau abgewälzt, also zumeist auf die Bauern in Kroatien, das damals alle Kennzeichen eines Agrarlandes trug.

Im zweiten Teil der Studie wird auf die Vernachlässigung der Landwirtschaft verwiesen, die, obwohl, ein grundlegender Wirtschaftszweig, innerhalb aller anderen Wirtschaftsfragen, nicht so recht zum Zug kam. Die Wirtschaftskrise änderte den Standpunkt und die Haltung der staatlichen Organe dem Dorf gegenüber, ebenso wie gegenüber der Landwirtschaft, aber alles kam zu spät. Man zeigt die verschiedenen Versuche auf und die Maßnahmen der staatlichen Organe, das kroatische Dorf zu sanieren, die aber erfolglos waren.

Im dritten Teil der Studie werden die wirtschaftlichen Bedingungen auf dem Lande in Kroatien zwischen 1918 und 1934 gezeigt. Es wird darauf verwiesen, daß seitens des Staates zwar Maßnahmen unternommen wurden aber zu spät, und häufig waren diese Maßnahmen auch Fehlschläge. Es wird gezeigt, daß sich die Lage der Bauern von Jahr zu Jahr verschlechterte, zum großen Teil auch wegen der Steuerpolitik, aber natürlich auch wegen des Preisverfalls für Landwirtschaftsgüter im Laufe der Wirtschaftskrise.

SUMMARY

RURAL REGIONS OF CROATIA BETWEEN 1918 AND 1934 – ECONOMIC ASPECT

The study deals with the most important questions relevant for understanding the circumstances in the rural regions of Croatia between 1918 and 1934. The region dealt with covers the whole territory of Croatia from Slavonia to Istria and Dalmatia, thus this paper is the first one to comprise that territory, because all authors up to then studied either northern Croatia, or Istria, or Dalmatia, or a particular administrative unit (banat, region or county). In the first part of the paper the author discusses overpopulation of the rural region, too small farms and the situation in agriculture. Demographic analysis points at a great share of peasants in entire population and at high agrarian overpopulation. In 1921 agricultural population made 72,6% of the whole population, and in 1931 that number fell to 69,5%. Overpopulation of the rural regions manifested in a great number of very small and small farms, shortage of food and insufficient labour utilization. Farms up to 5 acres made 78% of all the farms, and they possessed 40,1% of the whole land. In this category 41,7% farms had less than 2 acres. The author also analyzed the situation resulting from the agrarian reform and position of the peasants. Peasants in Croatia were affected in different ways by constitution of new Yugoslav state and very soon they realized that their position in that new state was worse than in the old state. Namely, the burden of organizing a new state fell to the inhabitants in the newly acquired territories, which means mainly peasants in Croatia, which at that time had all the characteristics of an agrarian country.

In the second part of the study the author points at neglecting agriculture, although it was the basic economic branch. Economic crises changed the attitude of government towards country and agriculture, but all that came too late. The author presents various attempts and measures of the authorities to recover financially Croatian rural regions, but all that was not successful.

In the third part of the study the author presents economic situation in the rural regions of Croatia from 1918 to 1934, pointing out that measures undertaken by the state to promote agriculture were too late and misdirected, so the position of peasants got worse from year to year, mostly owing to the tax policy, and during the economic crises also because of drop in prices of agricultural products.